

Юрій Вікторович Болтрик, Олена Євгенівна Фіалко

Елементи інтер'єру з поховальних споруд Скіфії

Abstract

In ancient literature Scythians were shown as the harsh soldiers, who were inclined to asceticism. However, the range of finds from Scythian tombs is clearly not compatible with this view. The graves of aristocrats contained not only necessary in everyday life things, but also expensive imported things. This became particularly evident in the 5 – 4 cc. BC. Small series of pieces of furniture from the graves of Scythian elite members are among the luxury items.

Furniture of these complexes has no variety of types. It is presented by stools, small benches and arm-chairs (or thrones). Stools prevail in the "Scythian" furniture series. We can divide a series of findings into two chronological groups.

The early group consists of the objects from 6 kurgans. These are Litoi (or Melgunovsky) kurgan; Krivorozhsky kurgan; Kelermess 3/Sh; another one (?) from Kelermess' group; a kurgan near Darievka manor; kurgan 20 in Holodny Yar locality. These items are dated from 7th to 5th c. BC.

The late group is represented by the objects from 7 kurgans. These are two kurgans near V. Znamenka village (a kurgan excavated in 1884 and a kurgan n.13); Solokha kurgan; a kurgan n.2 near Zelenoye village; Vishnevaya Mogila; kurgan n.14 near Nosaki locality; Melitopolsky kurgan. These items are dated from 5th to 4th centuries BC.

In the first group there are the objects of furniture with luxurious decor. The second group includes the more simple specimens. From all the variety of ancient Greek furniture examples the Scythians preferred the stools. The nomads used two species of them — the stools with the X-shaped and vertical legs. But specimens of the second type prevailed. Such situation probably can be explained by the mobile lifestyle of nomads.

Relatively the gender of Scythians, who were buried with the pieces of furniture, we can notice the following tendency. In the first group the tombs belonged mostly to men. In the second group four graves belonged to men and two graves belonged to women (one of them was an Amazon). In addition the survey of findings showed that the furniture was placed in the graves of the royal family members, the aristocracy, the warlords and probably the soldiers who particularly distinguished themselves in a battle.

It is noteworthy that the kurgans, where the objects of imported furniture were founded tend to important ancient arterial roads and key settlement structures near them. The furniture in the nomad burial complexes as the other items of urban civilization reflected the cultural impulses of Greek cities, which were absorbed the Scythian aristocracy.

Keywords: Scythians, furniture, burials, Northern Black Sea Coast.

Завдяки відомостям античних авторів за скіфами закріпився імідж невибагливих у повсякденному побуті людей, що перебувають за межами благ цивілізації. Приміром Страбон, спираючись на описи Гомера, Есхіла, Геродота та інших попередників, підкреслював помірність, невибагливість і вкрай скромний побут скіфів, які «всім володіють спільно, крім мечів і чаш для пиття ...» (Strabo VII, 3:7 – 8). Якщо ці слова і були достовірні, то, мабуть, лише для ран-

нього періоду історії, коли скіфи ретельно оберігали свою культуру від зовнішніх впливів. Утім імідж суворих воїнів, що відмовлялися від життєвих благ, явно розмиває асортимент знахідок з речових комплексів скіфських поховальних пам'яток. У могили скіфських аристократів клали не лише військове спорядження, але й пишні прикраси, посуд з коштовних металів. До кола розкішних речей належить і нечисленна серія предметів меблів. Меблі в могилах

представників скіфської еліти репрезентують кілька варіантів дерев'яних табуретів, лавочок та так званих тронів або крісел. Найкраще у невеликій вибірці «скіфських» меблів репрезентовані табурети.

Серія цих знахідок розпадається на дві хронологічні групи: ранню та пізню.

I. Рання група включає нечисленні предмети з пам'яток скіфської архайки.

1. Виняткове місце посідає так званий ассіро-урартський палацовий табурет з Литої Могили (поблизу с. Копані Кіровоградської обл.), розкопаної в 1763 р.¹ Під її верхівкою, на глибині 2,0 м, в кам'яній скрині виявлено: меч у піхвах з золотим покриттям, бронзові вістря стріл, 17 оздоб сагайдака в вигляді орла, золота діадема та металеві елементи табурету (Придик 1911; Ильинская, Тереножкин 1983:104).

З предметом меблів співвідносяться кілька деталей (Придик 1911:17 – 20; Манцевич 1958; Piotrovsky, Galanina, Grach 1986; Кисель 2003:130):

- а. порожнисті срібні наконечники ніжок з рельєфним оздобленням² — 4 екз. (рис. 1:5). Висота ніжок — 10,9 см; діаметр отвору — 3,5 см; діаметр основи — 5,85 см;
- б. короткі порожнисті срібні циліндри з парами чотирикутних отворів — 3 екз. (1 цілий, 2 розчавлені; рис. 1:4). Висота — близько 3,5 см, діаметр — близько 2,5 см;
- в. порожнисті срібні циліндри з валиками та дугастим вирізом — 4 екз. (рис. 1:3). Валики покриті золотою фольгою. Висота — 6,9 см; діаметр — 2,5 см;
- г. Прідік звернув увагу на те, що на цих елементах по краях отвору були сліди припайки та залізні окисли на срібних виробках (Придик 1911:1; 18). Залишки заліза всередині циліндрів зазначила і А.П. Манцевич (1958:199);
- г. цвяшки з тонкою золотою пластиною з гравірованою восьмипелюстковою розеткою — 23 екз. (рис. 1:1). За словами Є.М. Прідіка, знайдено 20 цвяхів однакового розміру і три маленькі залізні цвяхи, тоді як А.П. Манцевич і слідом за нею В.А. Кисіль описують тільки два срібні цвяхи двох розмірів: довжина 1,4 і 1,65 см, діаметр шляпки відповідно 1,2 і 0,8 см (Манцевич 1958:199; Кисель 2003:130). Можливо, це пояснюється тим, що в колекції Ермітажу збереглися тільки два екземпляри з дорогоцінного металу;
- д. срібна розетка з рельєфним орнаментом — 1 екз. (рис. 1:2). Діаметр розетки — близько 3,0 см.

Є.М. Прідік описав її серед приладдя піхов меча (Придик 1911:12), Проте, форма та матеріал її схиляє до думки про те, що ця деталь могла правити набалдашником, що прикрашав верхню частину ніжки або виступ рами сидіння предмета меблів.

Стосовно інтерпретації описаних вище знахідок з Литої Могили є кілька версій. Конференц секретар Петербурзької Академії наук Г.Ф. Міллер визначив наконечники як свічники (Міллер 1764:505; Тункина 2006). Г.Є. Кізеріцький — як ніжки ложа. Погоджуючись загалом з таким визначенням, Є.М. Прідік написав, «що це ніжки від ложа, столика або лавки» (Придик 1911:18). А.П. Манцевич віднесла ці артефакти до кола парадних табуретів ассірійського типу, запропонувавши схему кріплення нижньої частини його ніжок (рис. 2:1; Манцевич 1958:200 – 201, рис. 3). С.С. Бессонова розглядала знахідку як трон з балдахіном, співвідносячи з останнім чотири циліндри, орнаментовані валиками (Бессонова 1990:33). Більшість дослідників, в тому числі і ми, дотримуються інтерпретації А.П. Манцевич. У той же час В.А. Кисіль визначає цей предмет як палацову лавочку для ніг висотою 25 – 30 см і за аналогіями уточнює графічну реконструкцію А.П. Манцевич, додавши верхні елементи конструкції (проножку і царгу; рис. 2:2; Кисель 2003:61 – 62, рис. 58).

З останнім варіантом погодитись важко. Зображення меблів на кам'яних барельєфах, в настінному і вазовому живопису свідчать, що крісла, стільці і табурети розрізнялися не лише конструктивними і декоративними елементами, але й висотою (Bothmer 1972, № 13, 20; Mark 1984; Сидорова и др. 1985; Mertens 1987, fig. 67 та ін.). Переважають предмети, сидіння яких розташовується на такій висоті від долівки, яка дозволяє сидіти із зігнутими в колінах ногами під прямим кутом (рис. 3:1 – 2). Таким чином, висота табурета або сидіння стільця становить приблизно 40 – 50 см. При цьому були табурети і менших розмірів. Це чудово видно на халцедоновому скарабеїді Епімена, золотій обкладці гориту з Мелітопольського кургану (Mertens 1987, fig. 38; Бондарь 1975:66 – 69, рис. 58). В останньому випадку персонажі представлені на різновисоких сидіннях, що підкреслено і положенням їх ніг (рис. 3:3 – 4). Поруч з ними і підніжні лавочки. Висота їх зазвичай відповідає рівню щиколотки людини, що сидить, або умовно чверті-третьої висоти ніжки табурета (рис. 4: 1 – 3; 5:1 – 4). Тобто для зручності (щоб ноги не звисали) висота підніжної лавочки повинна складати близько 10 – 20 см. Якщо ж лавочка буде вище, тоді коліна особи, що сидить, будуть високо підняті — поза дуже не зручна. Високі підставки для ніг, судячи за зображеннями, співвідносилися із масивними високими кріслами-тронами (рис. 6:1 – 3).

Після цих міркувань повернемося до деталей меблів з Литого кургану. Загальна висота трьох по-

¹ Відомий також як Мельгунівський курган або скарб.

² Докладний опис цих та інших деталей дивись: (Болтрик, Фіалко 2013:159 – 210).

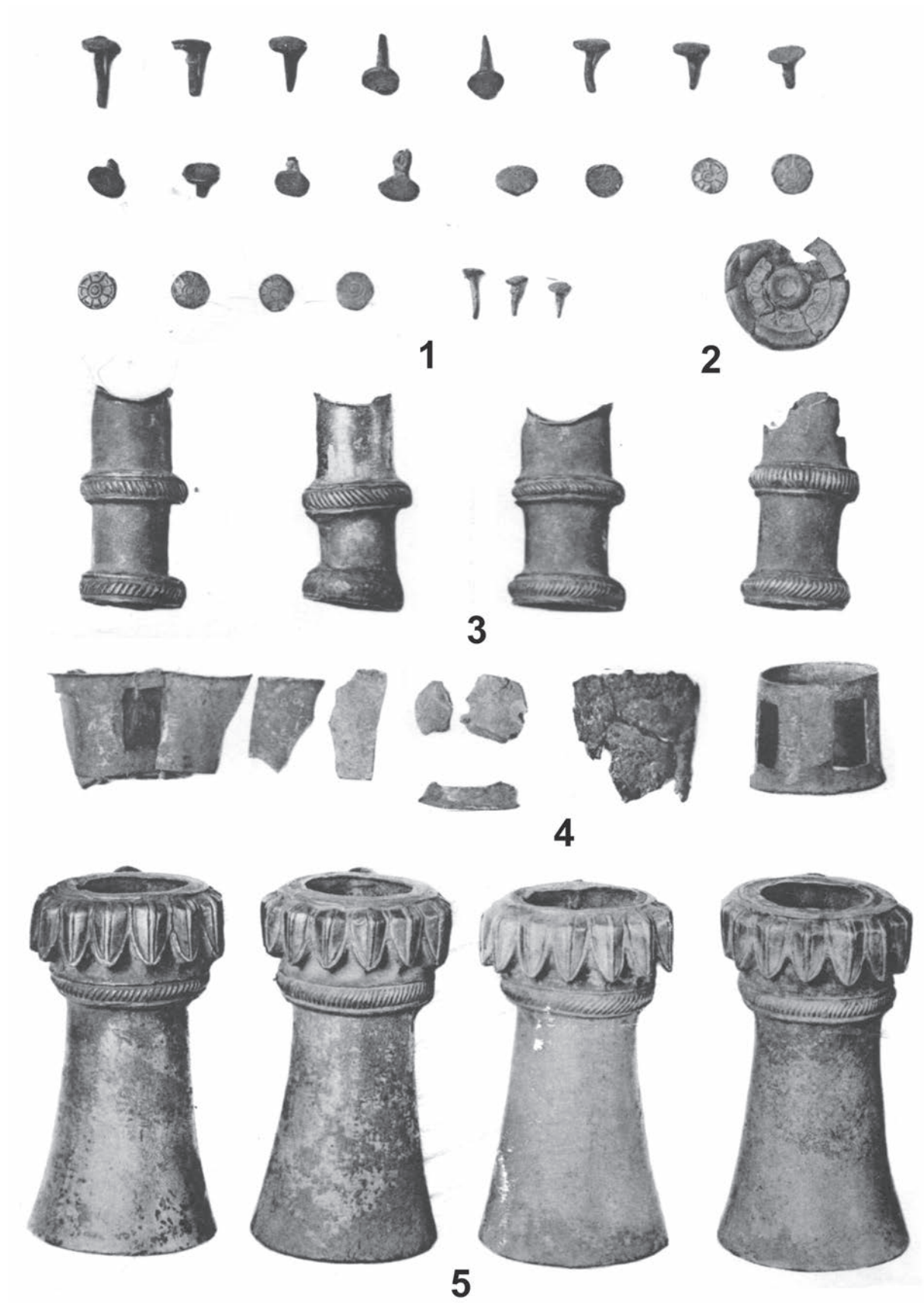

Рис. 1. Деталі табурету з Литої Могили

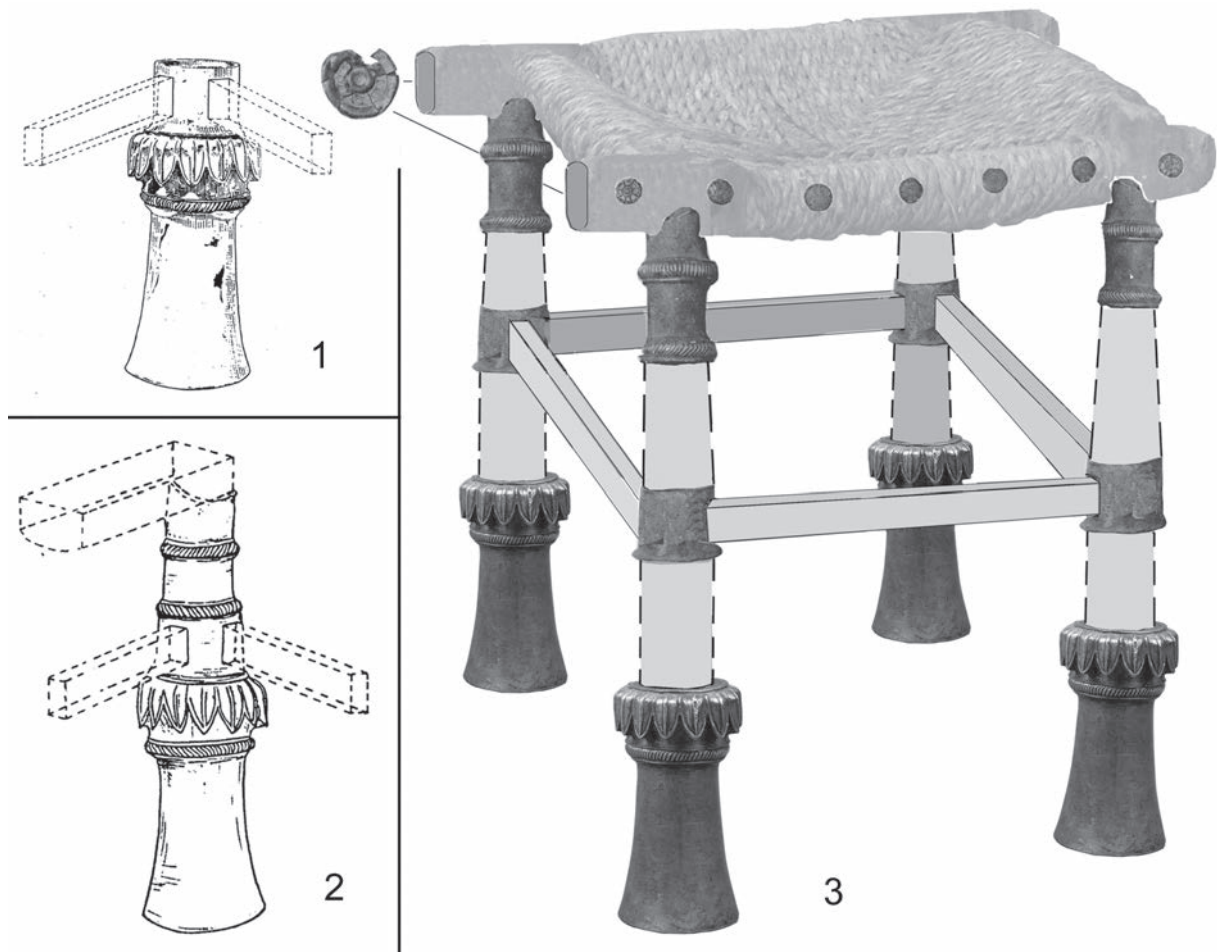

Рис. 2. Варіанти реконструкції деталей табурета з Литої Могили: 1 — А.П. Манцевич; 2 — В.А. Киселя; 3 — Ю.В. Болтрик і О.Є. Фіалко

слідовно складених разом циліндрів (1 а, в, с) складає $(10,9 + 3,5 + 6,9 \text{ см})$ 21,3 см. Погоджуючись в цілому із запропонованою раніше схемою розташування деталей ніжки, звернемо увагу на різницю діаметрів отворів двох нижніх деталей: у наконечника — 3,5 см, у циліндра з прорізами — 2,5 см. Отже, між ними повинна бути деталь-перехідник, що плавно розширюється донизу. З огляду на звуження циліндру догори, довжина сполучної ланки має бути близько 10 см. Далі, якщо допустити, що третій металевий циліндр з округлою виїмкою вгорі (1 с) кріпився безпосередньо до циліндра з прорізами (1 в), тоді прорізки і царга (рама сидіння) будуть практично поруч. Таке з'єднання виглядає алогічним, оскільки в цьому випадку зникає сенс проріжок як додаткових елементів жорсткого кріплення ніжок. До того ж варто згадати про характер матеріалу (тонкого і крихкого) порожнистих циліндрів і залізних окислах всередині них. Очевидно, всі металеві деталі «пунктирно нанизувалися» на дерев'яну основу і закріплювалися гвіздками, згадуваними Є.М. Прідіком. Подібно-го роду бронзову оббивку табурета було виявлено

в асирійському центрі Зенджірлі-Шамаль (Манцевич 1958:200). Близькі металеві елементи фурнітури меблів (рис. 7) походять з розкопок Алтин-Тепе (Altintepe) — одного з центрів Урарту (зберігаються нині в Музеї Анатолійських цивілізацій в м. Анкарі). З огляду на характер оформлення верхнього краю циліндрів з рельєфними пасками табурета з Литої Могили, дві (швидше за все бічні) поперечини рами сидіння були круглими і виступали за лінію ніжок. Не виключено, що саме їх виступи «заглушували» срібні ковпачки-роzetки (1 д). Фігурні зооморфні (рис. 6:2; 8:1 – 2) або округлі (рис. 9:1) закінчення часто прикрашали виступи табуретів і крісел. Вигляд (або конструкція) табурета з Литої Могили певним чином перегукується з дерев'яним табуретом з бронзовим декором з Німруду (рис. 8:1; Schäfer, Andrae 1942:736 – 737). Якщо прийняти запропоновану нами конструкцію ніжок табурета, тоді висота його сягала 38 – 42 см (рис. 2:3). Отже в литому кургані стояв парадний табурет, а не лавочка для ніг.

Щодо часу виготовлення цього табурета особливих розбіжностей у дослідників немає. А.П. Манце-

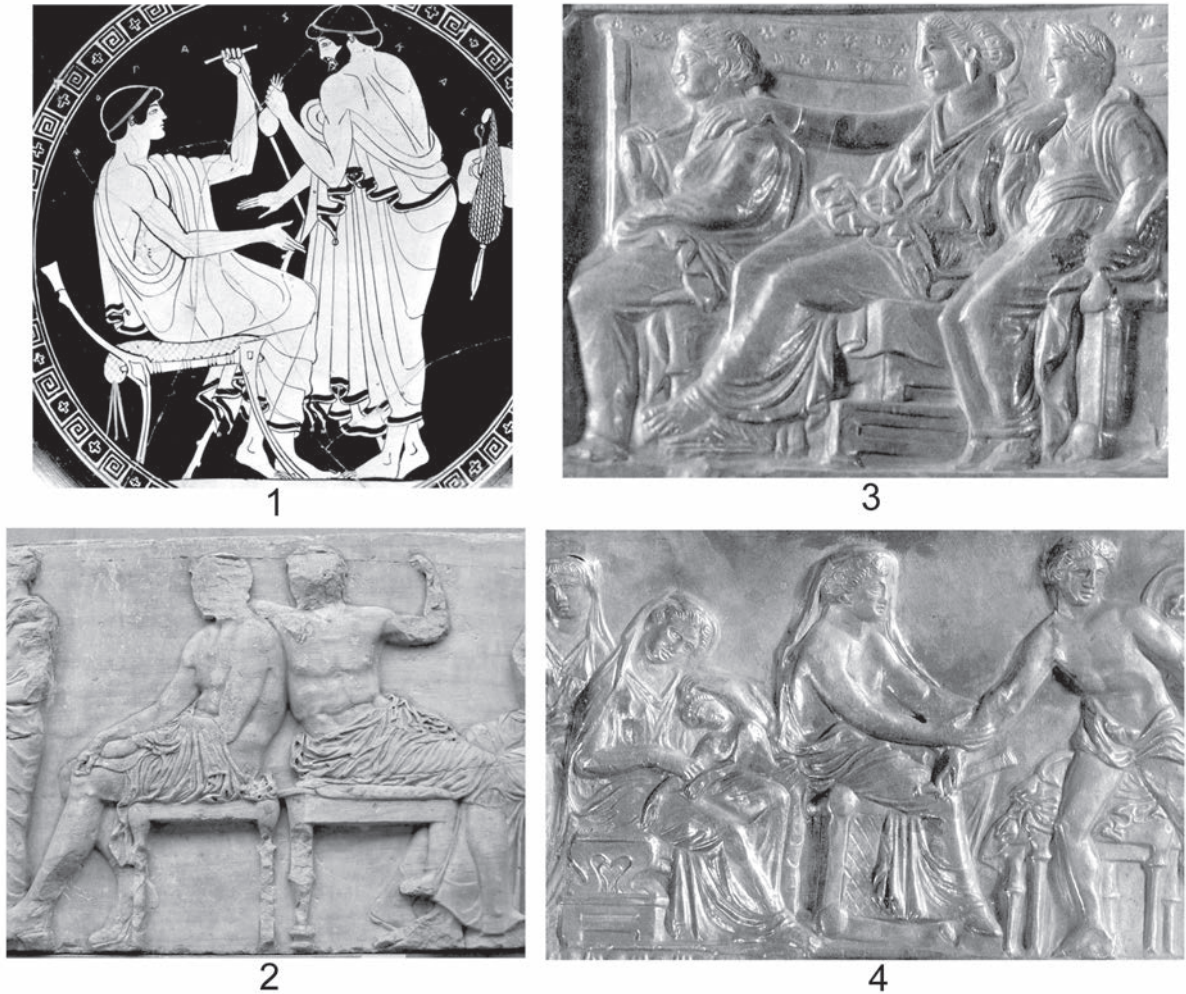

Рис. 3. Зображення табуретів і стільців: 1 — килик червонофігурний. Метрополітен Музей, Нью-Йорк; 2 — фриз східної стіни Парфенона. Британський Музей, Лондон; 3 – 4 — золота обкладка горита з Мелітопольського кургану. Музей історичних коштовностей, Київ

вич вважала, що табурет виготовлений не пізніше кінця VII ст. до н.е. (Манцевич 1958:201), зважаючи на деталі декора (Пиотровский 1962, рис. 11 – 14, 25; 1970, рис. 76; Barnett 1975, pl. 8; Merhav 1991, fig. 1, 2, 8; Kellner 1991, № 1, 6), В.А. Кисіль уточнив датування знахідки першою половиною — серединою VII ст. до н.е. (Кисель 2003:62). Традиційно дата Литої Могили визначалася межею VII – VI ст. до н.е. (Артамонов 1966:18, 91; Ильинская, Тереножкин 1983:104; Мурзин 1984:19 – 20; Степи Европейської частини ... 1989:54). Останнім часом датування пам'ятки уточнене і припадає на середину третьої чверті (ширше другої половини) VII ст. до н.е. (Алексеев 1992:52, 96; 2003:295; Иванчик 2001:282; Тункина 2006).

2. Біля слободи Криворіжжя Ростовської обл. в 1869 р. селяни випадково відкрили могилу під насипом невеликого кургану, який увійшов до наукового обігу під назвою *Криворізький*. Залишки поховання виявлені ніби на рівні давнього горизонту. У рапорті

сотника Чорноярова, який прибув на місце розкопок, відзначаються сліди горіння, які були сприйняті дослідниками як сліди тризни (Книпович 1934:99) або кремації (Манцевич 1958:196; Ильинская, Тереножкин 1983:90). Серед знахідок відзначені: масивний золотий предмет у вигляді обруча «з загнутими під прямим кутом на зовнішню сторону краями, із зображенням на внутрішній частині двох ієрогліфічних знаків», два невеликих керамічних глечика, верхня частина самоської фігурної посудини, прикрашеної головою барана, і срібна скульптурна голівка молодого бичка, «відламана від нижньої частини» (Книпович 1934:99). В даному контексті цікава остання знахідка (рис. 11:1), висотою 5 см, шириною 3 см (Манцевич 1958:197).

З приводу інтерпретації цієї прикраси думки дослідників розходяться. Її розглядають або як частину посудини, або як приналежність декора меблів. Першу точку зору висловив Я.І. Смирнов, розглядаючи голівку бичка як закінчення ритону, пили з якого че-

1

2

3

Рис. 4. Зображення підніжних лавочок: 1 — мармурове надгробок. Лувр, Париж; 2 — розписна ваза. Музей мистецтва та ремесел. Гамбург; 3 — настінний розпис. Казанликська гробниця (за: Живкова, 1976)

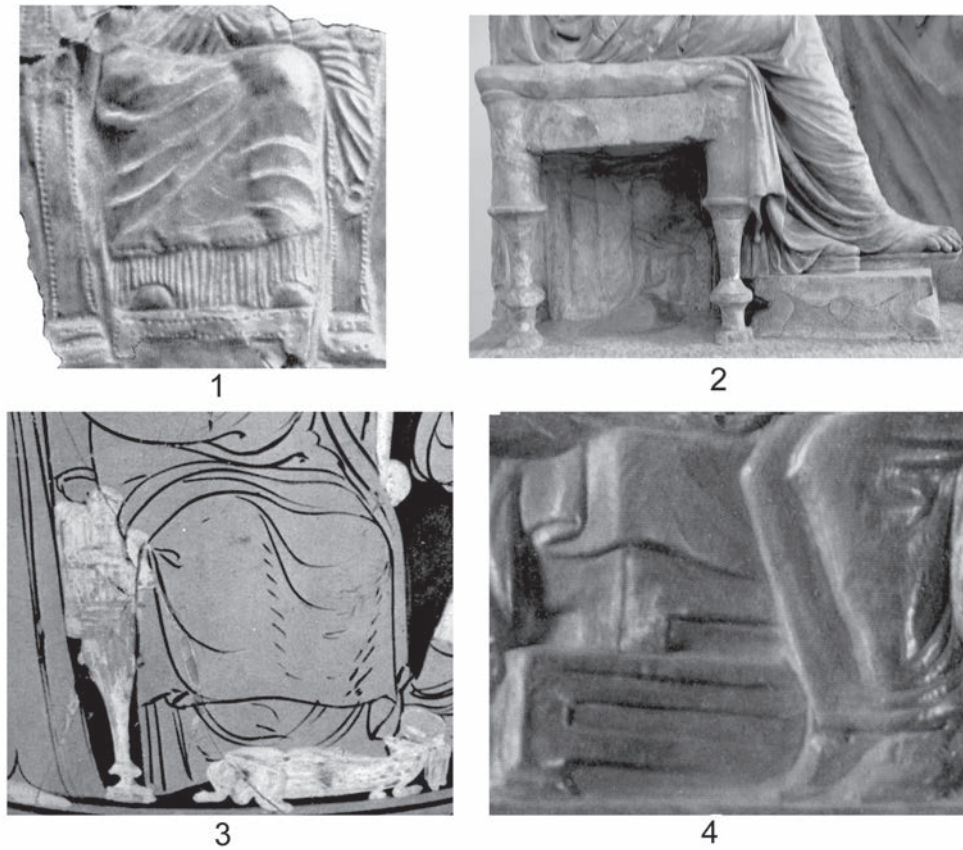

Рис. 5. Співвідношення висот табурета і підніжної лавочки на різних творах мистецтва: 1 — золота пластина ритону. Курган у с. Мерджан; 2 — мармурове надгробок. Пергамон; 3 — краснофігурная пікиси. Сицилія; 4 — золота обкладка горита. Мелітопольський курган

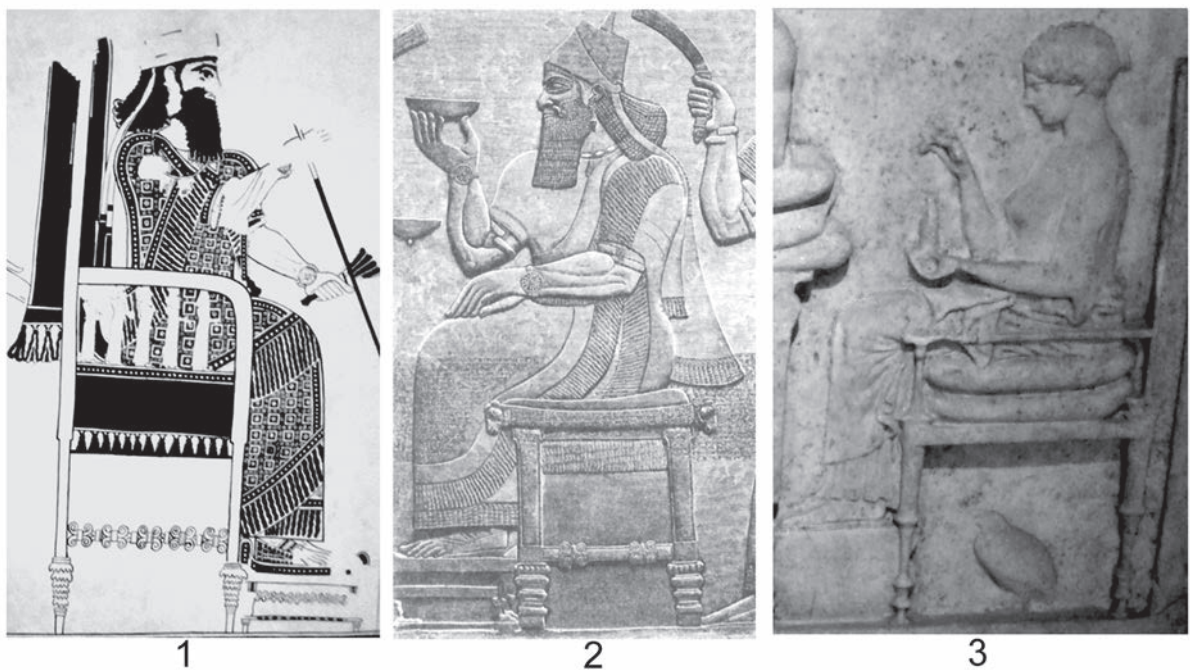

Рис. 6. Високі підніжні лавочки в художніх традиціях різних культур

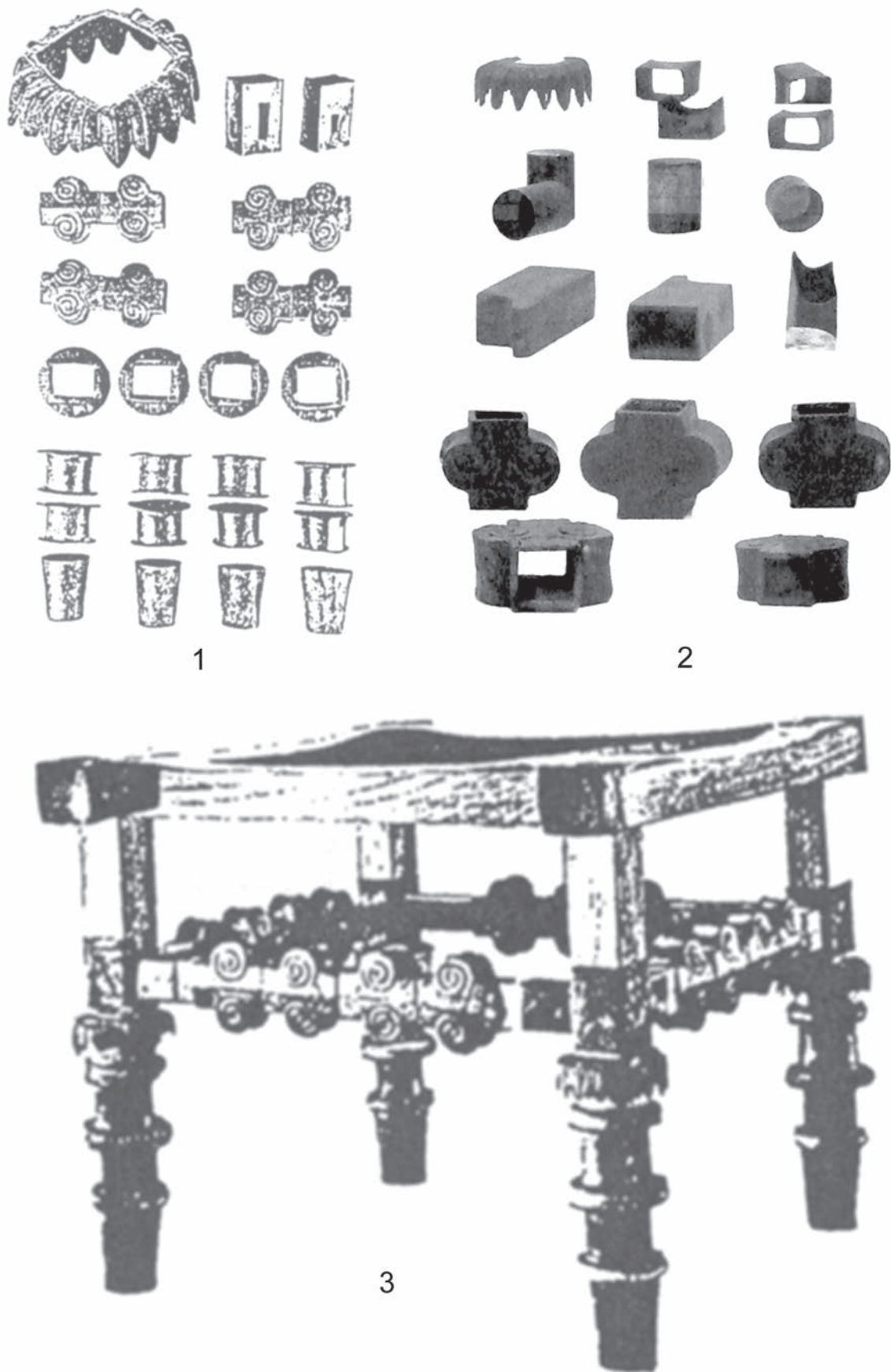

Рис. 7. Деталі (1 – 2) і реконструкція (3) табурета. Алтин-Тепе: 1, 3 — по: Merhav, 1991; 2 — експозиція Музею Анатолійських цивілізацій (фото О. Фіалко)

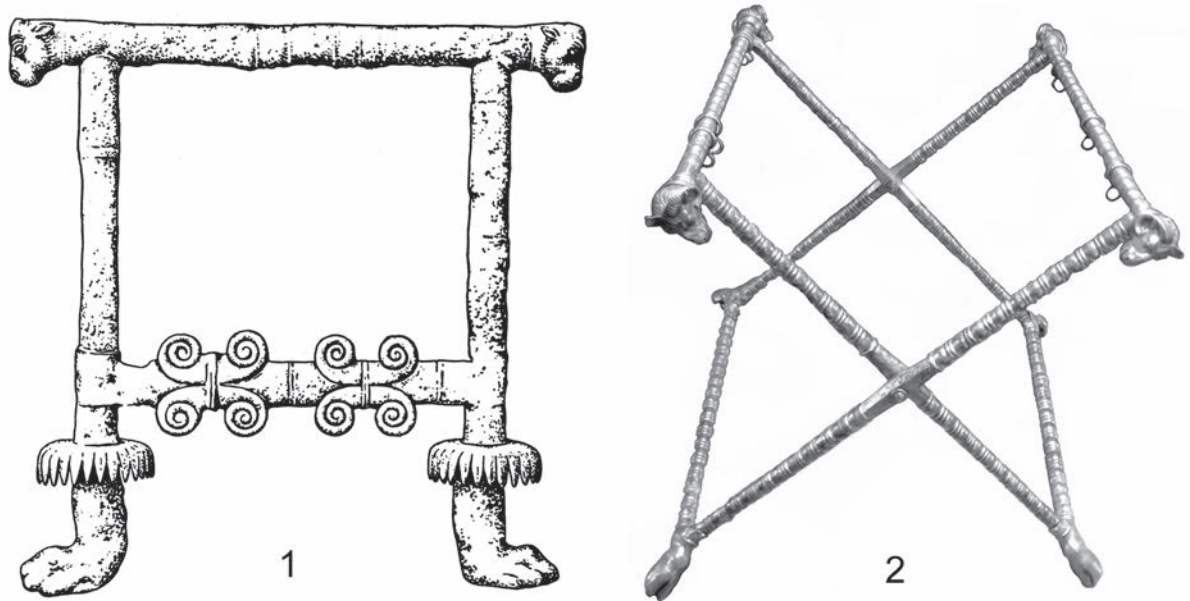

Рис. 8. Металеві табурети з фігурними зооморфними закінченнями: 1 — Нимруд (по: Манцевич, 1958); 2 — Остія. Лувр (фото Ю. Болтрика)

1

2

Рис. 9. Зображення округлих закінчень виступів на табуреті. Кришка футляра дзеркала з Коринфа з гравірованим малюнком: 1 — центральна частина малюнка; 2 — деталь зображення. Лувр

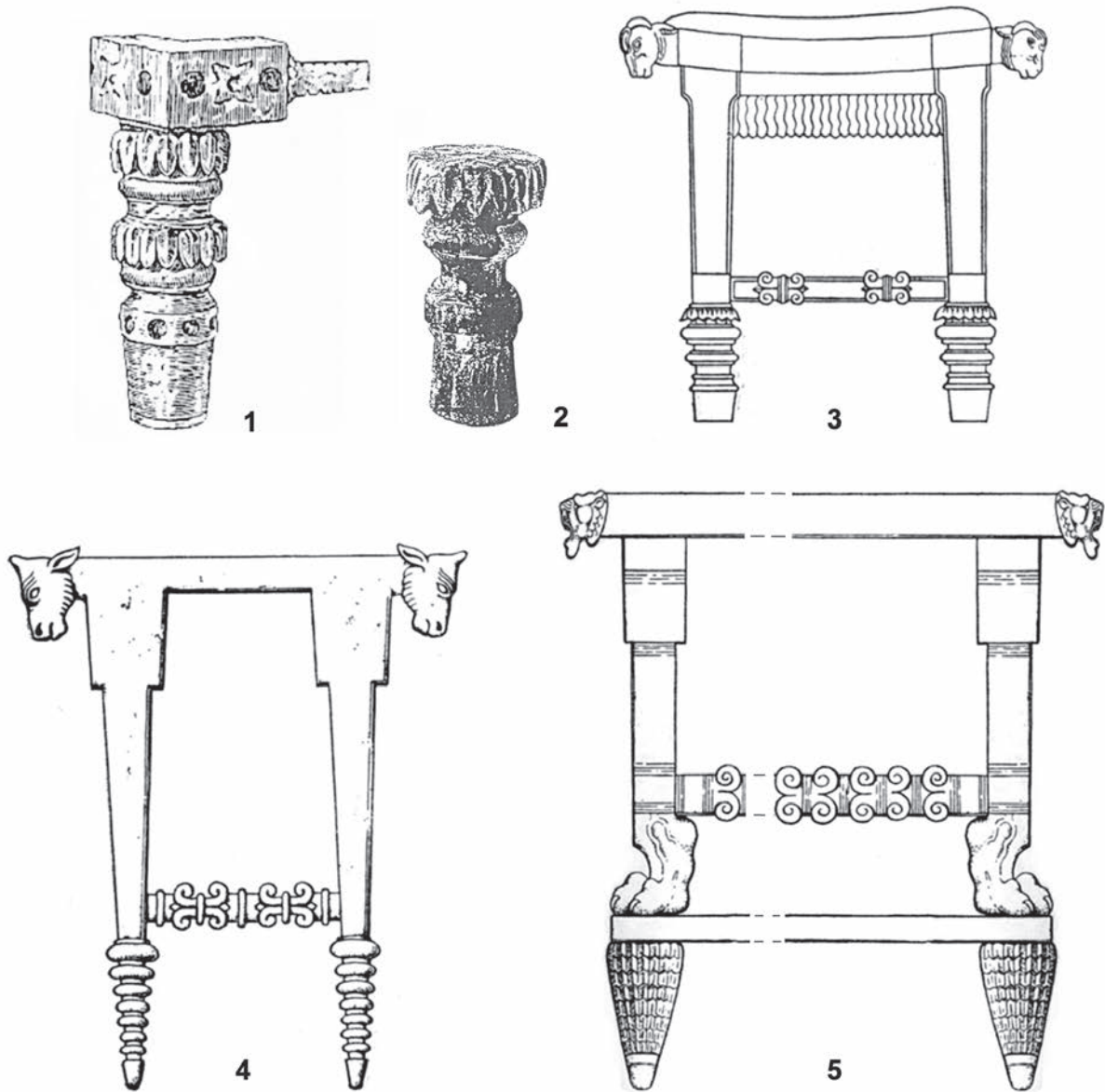

Рис. 10. Варіанти оформлення ніжок меблів: 1 — деталь трону. Топрак-Кале (по: Піотровський, 1962); 2 — ніжка табурета. Кармир-Блур (по: Піотровський, 1970); 3 – 5 — зображення на рельєфах з Ніневії (за: Манцевич, 1958)

рез край (Смирнов 1909, № 16). Цією ж гіпотези дотримуються А.Ю. Алексєєв і В.А. Кисіль (Алексєєв 1992:52 – 54; 2003 с. 5; Кисель 2003:80 – 83). В якості аргументу тлумачення голівки як наконечника кубка наводяться знахідки посудини (біметалічного кубка зі скульптурним наконечником) поблизу м Мараш в Туреччині, що зберігається в Британському музеї (Svoboda 1956, taff. VI:a) та срібної протоми бичка (рис. 11:3) з пограбованого кургану № 2 Люботинського могильника (Бандуровский, Буйнов, Дегтярь 1998:148; Бандуровский, Буйнов 2000:66). Найбільш вагомим аргументом в даному випадку є близькість стилістичних особливостей оформлення криворізького і люботинського виробів. В.А. Кисіль вважає лю-

ботинський екземпляр копією криворізького (Кисіль 2003:133). Зауважимо лише, що криворізький екземпляр наче більшого розміру, при цьому він цілком співвідноситься за розмірами з металевими львиноголовими наконечниками з Келермеских курганів.

Іншу точку зору, що стала традиційною, висловила А.П. Манцевич, яка вважала, що ця антропоморфна деталь прикрашала один з фронтальних виступів парадного дерев'яного табурета (Манцевич 1958:196 – 197, рис. 1:1 – 3). Цікаві дві обставини: моделювання маленьких різок (відмінне від більшості ритонів) і те, що, незважаючи на невеликі розміри, голівка досить масивна, особливо передня її частина. Для підтвердження своєї гіпотези А.П. Манцевич на-

вела серію відповідностей в палацовому оздобленні: рельєфи палацу Ніневії, зображення в залі північно-західного палацу в Німруді, рельєф Сеннахеріба (Botta, Flandin 1849:58, 60 – 65, pl. 22; Layard 1853, pl. 5; Conteneau 1931, fig. 814). На них показані табурети, у яких виступаючі кінці горизонтальних перекладин сидіння завершуються набалдашниками, оформленими у вигляді головок тварин (теляти або лева), подібних до криворізької голівки (рис. 10:3 – 5; 12). Доповнює цей ряд дерев'яний табурет з бронзовим облицюванням, набалдашниками — голівками телят і торочкою з пелюсток над основою ніжки (рис. 8:1), і порожня бронзова голівка бика із залишками дерева всередині з розкопок Німруду (рис. 11:2; Schäfer, Andrae 1942:582, 736; Layard 1853, pl. 96). До речі, цей ряд аналогій зближує табурети з Литого і Криворізького курганів (Манцевич 1958:198 – 200). Прихильником цієї концепції був і Є.В. Черненко, який відзначив різницю у техніці виготовлення подібних голівок для ритонів та меблів на прикладі тих самих знахідок з Ірану та (Маразов 1978, рис. 44) та Литого і Криворізького курганів (Бандурицький, Черненко 1999:27; Черненко 2004:94 – 97). до числа прихильників цієї інтерпретації можна віднести і Є.В. Власову (Vlassova 2001). Ми в інтерпретації криворізької знахідки пристаємо до точки зору А.П. Манцевич.

Аналогії цієї знахідки дозволяють говорити про те, що в реконструкції табурета голівка (очевидно парна) займала місце на закінченні одного з двох передніх виступів рами сидіння. Про розміри і інші

деталі конструкції залишається лише здогадуватися. З приводу походження і датування знахідки особливих розбіжностей немає. Срібну голівку відносять до майстерень північних районів Ассирії рубежу VIII – VII — першої половини VII ст. до н.е.

За часом споруди цей курган, очевидно, відповідає Литій Могилі.

Серія незвичайних для скіфських комплексів артефактів, що привертала увагу дослідників, походить з Келермеського могильника, розташованого у станиці Келермеській (Краснодарський край). У двох поховальних комплексах, розкопаних Д.Г. Шульцем в 1904 р, знайдені елементи декору меблів.

3. Під насипом **Келермеського кургану 3/Ш**, в квадратній могильній ямі, відкрито поховання, яке розкопали місцеві селяни. Похованого, що лежав в південно-західній частині могили, супроводжував багатий набір заупокійного інвентарю: золоті діадеми і кручена гривня, два срібних ритони, бронзові сітула, казан і чотири наверхі, невиразні золоті предмети, у лівого плеча лежав «золотий наконечник із залишками мазі всередині». Тут же в могилі було покладено 21 коня. До цього комплексу віднесені і вилучені у селян бронзова із золотим облицюванням сагайдачна застібка, пара золотих фігурних «деталей стародавнього трону», бронзові пластини та наконечники стріл (Галанина 1997:34). З предметами меблів співвідносяться кілька речей:

а. круглий золотий наконечник, прикрашений розеткою (рис. 13:4). Циліндричний, порожнистий

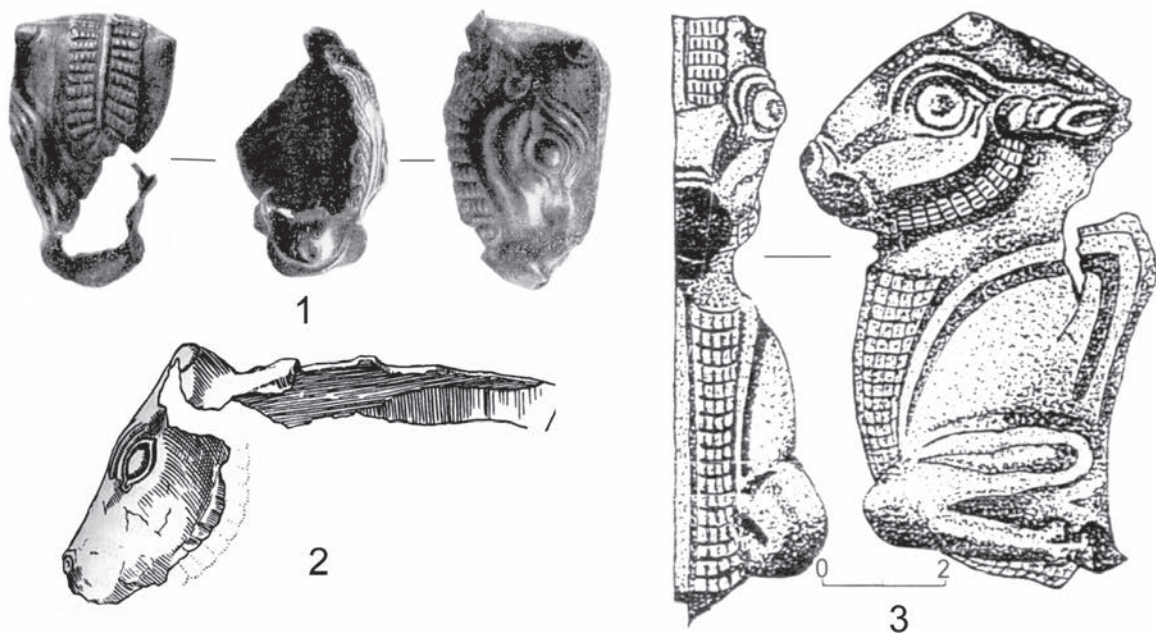

Рис. 11. Скульптурні головки бичків — декоративні елементи меблів: 1 — Криворізький курган; 2 — Німруд (по: Манцевич, 1958); 3 — курган 2 Люботинського могильника (по: Черненко, 2004)

Рис. 12. Зображення меблів з фігурними ніжками і зооморфними набалдашниками на кам'яному рельєфі. Нимруд. Палац Ашшурнацірпала. Фасад L. (Фото О. Фіалко)

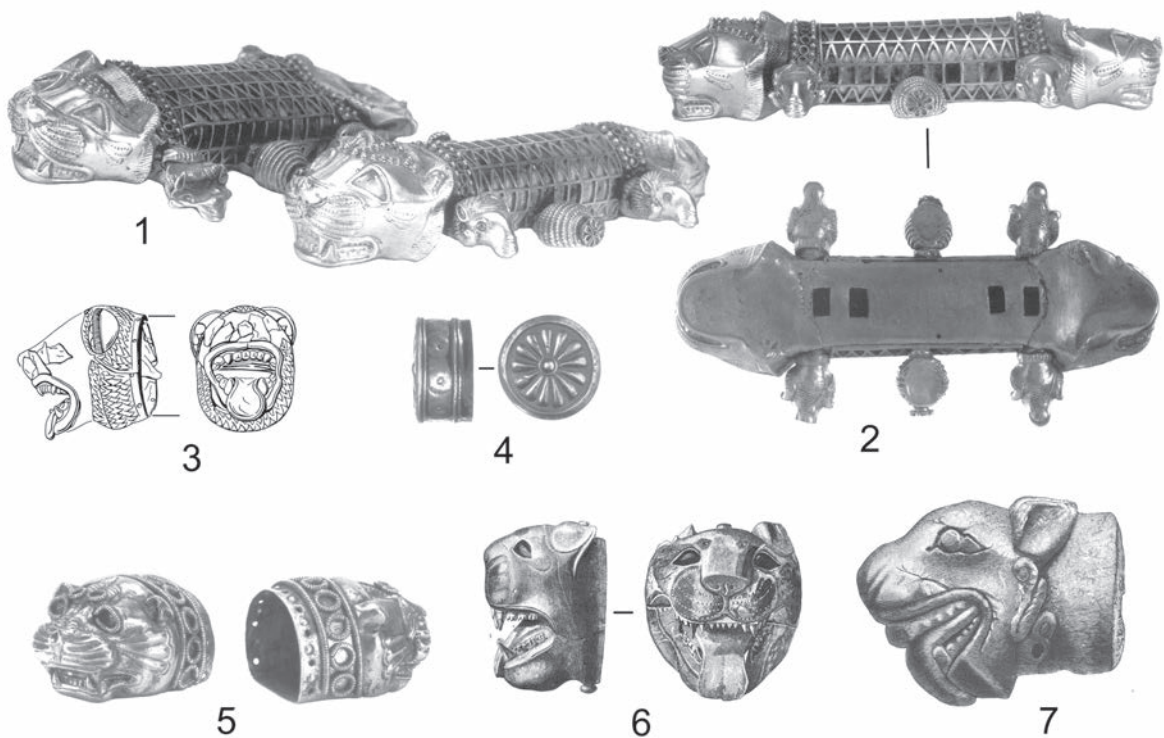

Рис. 13. Деталі меблів з пам'ятників 1 групи: 1 – 4 — Келермесского курган 3 / Ш; 5 — Келермесские курганы; 6 — курган 2 поблизу маєтку Верхня Дар'івка; 7 — курган 20 в уроч. Холодний Яр

всередині, висотою 2,0 см, діаметром 3,8 см (Галанина 1997:227; Кисель 2003:134). А.П. Манцевич віднесла його до декору табурета, Л.К. Галанина — до декору руків'я асирійського скіпетра, а В.А. Кисіль — до серії предметів без чіткої атрибуції (Манцевич 1958:200; Галанина 1997:154; Кисель 2003:134).

- б. двоголові золоті фігурні накладки, зроблені з двох (плоскою нижньою і опуклою верхньою) спаяних пластин — 2 екз. (рис. 13:1–2). Ці предмети, що увійшли в літературу під назвою «прикраси (або ручки) трону», неодноразово ставали предметом обговорення і публікувались в каталогах багатьох виставок (Pharmakowsky 1905, р. 58; Piotrovsky, Galanina, Grach 1986, fig. 43–44; Galanina 1987, Taf. 1:3; Галанина 1991:17; 1997, р. 154, 227; Балонов 1992:169–170; Кисель 2003:130; Минасян 2010:186). Довжина 17,2 і 19,2 см, ширина бруска 4,2 см, розміри отворів на звороті $0,6 \times 1,0$ см.

Питання призначення цих предметів ще не вирішене остаточно. Спочатку їх розглядали як поясні пряжки (Minns 1913:202; Rostovtzeff 1922, р. 50), потім як приналежність до ассіро-урартського трону (Иессен 1947:44; Граков 1971:116; Ильинская, Тереножкин 1983:60). М.І. Артамонов і слідом за ним і Р.С. Минасян дотримуються більш точної інтерпретації, називаючи ці предмети підлокітниками трону (Артамонов 1966:21; Минасян 2010:186). Л.К. Галанина розглядала ці прикраси як приналежності трону, обумовлюючи при цьому, що така інтерпретація вимагає обґрунтувань, «якими ми поки не володіємо» (Галанина 1997:154). В.А. Кисіль припустив, що ці предмети були розташовані на рівні очей людини і слугували оформленням підставки невеликої статуї або стрижня світильника (Кисіль 2003:65). Якщо взяти до уваги ряд деталей табуретів, відомих в інших пам'ятках (округлі виїмки ніжок Литого кургану, які передбачають округлу форму дерев'яних брусів рами; округлу форму верхніх перекладин бронзового табурета з Німруд) і округлу увігнутість основи Келермесських прикрас, вони могли прикрашати короткі бічні бруси сидіння;

- в. срібний наконечник у вигляді голівки лева, плакований золотом (рис. 13:3). Порожній наконечник у вигляді голови звіра з роззявленою пащею, рельєфними гострими зубами і округлим язиком, що звисає. Верхня частина морди зберіглася фрагментарно. Висота 4,0 см, довжина 6,0 см, діаметр 4,0 см. Наконечник зроблено, очевидно, в тій самій техніці, що і голівки попередніх прикрас (3 б).

Довгий час ця річ трактувалася як наконечник ритона (Максимова 1956:215; Галанина 1997:232, 228). Нещодавно її було віднесено до декору меблів (Кисель 2003:80, 131). Цілком ймовірно, що цей наконечник разом з наконечником з розеткою прикрашали

виступи одного табурету. Такий тип лев'ячої голови характерний хеттським пам'яткам. При цьому найближчою відповідністю келермесському зразку можна вважати кістяну голівку лева з Герайона на о. Самос VI ст. до н.е. (Галанина 1991:20; Freyer-Schauenburg 1966, taff. 22).

Розумний намій вища срібним екземпляром з циркульним орнаментом, здієним у похоронному комплексі Литово курхану (1, д). Близкі та їх розміри — діаметр, відповідно, 3,8 і 3,0 див. Здається, ця обставина може зайнятися «Жемчужников», що впираються в таке ж кільце. На бічній поверхні (у верхнього краю і трохи вище нижнього) — подвійні валики, простір між якими покрито поруч з 10 отворів для бронзових цвяхів з напівсферичними золотими капелюшками. Останні, крім функціонального навантаження (кріплення до основи), служили і декоративним елементом. Всередині були відзначені залишки «мазі». Л.К. Галанина привела наступні розміри наконечника: висота 2,0 см, діаметр 2,0 см (Галанина 1997:227). В.А. Кисіль уточнює їх: висота 2,0 см, діаметр 3,8 см (Кисель 2003:134). З Коло аналогій дозволяє співвіднести Келермесского прикраса з малоазійськими або північно-сирійськими виробами VIII–VII ст. до н.е.

Наскільки взаємопов'язані всі чотири згадані вище деталі з кургану № 3 / III судити складно. Можливо, вони прикрашали один парадний табурет або так званий трон, проте тут могло бути і два предмети меблів (наприклад, комплект з табурета / трону і підніжної лавочки). Ускладнюють прийняття однозначного рішення і умови складання колекції знахідок з групи Келермесських курганів, «розкопаних» Д.Г. Шульцем. Келермеські старожитності датуються другою половиною VII ст. до н.е. А.П. Манцевич справедливо вважала, що парадні табурети з Литого, Криворізького і Келермесского курганів належать до одного часу (Манцевич 1958:201).

4. Серію наконечників — голівки левів продовжує знахідка, пов'язана з **Келермеськими курганами**, проте обставини і точне місце виявлення її не ясні. Йдеться про пару золотих наконечників у вигляді лев'ячої голівки (рис. 13:5). Вони являють собою короткий порожній циліндр, нижня частина якого уплощена, по краю йде ряд отворів. На один з кінців його напаяне скульптурне зображення голови лева. Довжина 4,5 см, ширина 3,7 см.

За манерою трактування і технікою виконання ці прикраси близькі фігурним накладкам (3 б) з Келермеського кургану № 3 / III. Переданий на обох прикрасах канонічний образ схожий, в свою чергу, з артефактами комплексу Zivie (Ghirshman 1979, pl. 13:8; 16:4). При цьому ряд деталей і технічних прийомів, безумовно, відрізняються в оформленні прикрас з двох Келермесських наборів. На думку Л.К. Галани-

ної, до цієї ж категорії предметів належить і кістяна лев'яча голівка з Нартанського кургану № 4 пізньо-архаїчного часу (Батчаев 1985, табл. 16, 1; Галанина 1997:154). За А.П. Манцевич, ці наконечники насаджувались на закінчення перекладин сидіння табурету кінця VII в. до н.е. (Манцевич 1958:200 – 201).

З попередніми знахідками співзвучні ще два наконечники, проте не металеві, а кістяні.

5. Один з них походить з матеріалів розкопок Ю.Ф. Абаза в 1888 р у **мастку Верхня Дар'ївка** (сучасна околиця м Шполи Черкаської обл.). В.А. Іллінська, посилаючись на А.А. Бобринського, навела цю річ серед знахідок з кургану № 2. Жодних даних про поховальний комплекс не збереглося. Серед знахідок разом з кістяним прикрасою перераховуються: кістяні ложечка з фігурним закінченням ручки із зображенням звірів, бутероллю із зображенням згорнутого хижака, закінчення псалія у вигляді пташині голівки, цвяшки і застібки сагайдака; залізний акінак; три золоті платівки у формі фігурки оленя, цвяхоподібна серезка і дві бронзові шпильки.

Деталь вироблена з кістки у вигляді скульптурної голівки лева (рис. 13:6). Описуючи цю головку, А.А. Бобринський зазначив кілька цікавих деталей: сліди кольорової розмальовки; мідний штифт, який проходив крізь шию лева і «подібні бронзові кнопки були спочатку і над очима, де збереглися отвори і сліди окису міді» (Бобринський 1894:131). Висота — 6,3 см, ширина — 6 см, глибина (від морди до краю «втулки») — 4,6 см вгорі і 4,1 см внизу; діаметр отвору близько 6,5 см, діаметр заклепки 0,6 см. Іконографія образу близька срібному з позолотою наконечника з 3 / III Келермесского кургану. Разом з тим, за технікою передачі певних деталей, він перегукується із золотими двоголовими накладками меблів з того ж кургану. Більш віддалена аналогія походить з матеріалів розкопок святилища поблизу перевалу Гурзуфське сідло в південній частині Гірського Криму. Тут на поверхні культурного шару в квадраті 10з194 знайдена бронзова деталь меблів у вигляді голови пантери (висотою 4,3 см; Novičenkova 1995, р. 130, № 23; Новиченкова 2015, рис. 165), яка знаходить відповідності серед декоративних елементів предметів меблів різного призначення, виконаних в характерних традиціях мистецтва епохи еллінізму (Richter 1926, fig. 341; 1956, р. 114; Reeder 1988, р. 161; Новиченкова 2015:86). Деталі меблів зі святилища датуються II – I ст. до н.е. (Novičenkova 1995, р. 130).

З приводу інтерпретації цього предмета було висловлено кілька версій. А.А. Бобринський вважав її набалдашником палиці (Бобринський 1894:130). В.А. Іллінська розглядала ц. прикрасе як завершення підлокотника крісла і, посилаючись на Н.А. Онайко, віднесла його до числа архаїчних предметів античного Середземномор'я VII ст. до н.е. (Ільин-

ская 1975:115). В.А. Кисіль зазначає близькість дар'ївського та срібного келермесського наконечників, розглядаючи останній як малоазійський або північно-сирійський виріб кінця VIII – VII ст. до н.е. (Кисіль 2003:66). Ця дата, ймовірно, справедлива і для дар'ївської знахідки. Місце цього набалдашника, за наведеними вище аналогіями, — на виступаючих вперед частинах табурету або крісла. Весь комплекс датується рубежем VII – VI ст. до н.е. (Ільинская, Тереножкин 1983:234).

6. Друга знахідка зроблена А.А. Бобринським у 1884 р. при розкопках **кургану № 20 в урочище Холодний Яр** (поблизу м Чигирин Черкаської обл.). Північна (бічна) могила цього кургану служила усипальницею чоловікові 60 років. Речовий супровід становили: м'ясна напутня їжа з двома ножами, два списи із залізними наконечниками, залізне вістря з пофарбованим червоною фарбою держак (можливо, шило), сагайдак зі стрілами і кістяний «набалдашник» (біля ліктя лівої руки; рис. 13:7; Бобринський 1887:69). Ця голівка є найближче юдо дар'ївської знахідки. Цю головку, крім рельєфного орнаменту, відрізняють відносно довга кругла шия і більші розміри. Висота наконечника — 7,5 см, глибина (від морди до краю «втулки») — 9,5 (довжина шиї 2,5 см), діаметр — 5,7 см. Як кріпився цей декоративний елемент, названий А.А. Бобринським набалдашником, судити складно, оскільки жодних відомостей про отвори або сліди металевих оксидів в описі автора немає. Левова голівка відноситься до предметів скіфського звірино-го стилю V ст. до н.е. Дата поховального комплексу — IV ст. до н.е. (Ільинская, Тереножкин 1983:255). Ця знахідка замикає серію парадних палацових меблів ранньої групи.

II. Пізня група включає зразки меблів менш пишного вигляду з курганів переважно V – IV ст. до н.е.

1. Найбільш раннім у цій групі є табурет з бронзовими елементами декору з **кургану поблизу с. Велика Знам'янка** Запорізької обл., дослідженого Д.Я. Самоквасовим в 1884 р. У літературі ця знахідка іноді помилково співвідноситься з Лемешовими курганами (Н. Сокольський) або просто курганом Мелітопольського повіту (В.М. Скуднова); і вважається приналежністю ложа (Н. Сокольський), саркофага (Д.Я. Самоквасов) або ж ларчика (М.І. Ростовцев, В.М. Скуднова; Сокольський 1971:88; Ростовцев 1914:208; Скуднова 1988:85). У центральній могилі (ямі із залишками дерев'яного склепу), розритій місцевими селянами, поряд з людськими і кінськими кістками, і незначними за кількістю знахідками (уламком ручки металевого кіафа(?), двома залізними на-

конечниками списів і декількома золотими платівками — прикрасами одягу) збереглися тільки металеві деталі предмета меблів (Самоквасов 1908:122 – 123). Це чотири порожні циліндри, що звужуються донизу, із сплющеною і зрізаною під гострим кутом основою, що імітують витончені козячі ніжки з ратицями. У верхній частині ніжки отвір прямокутної форми, (рис. 14:1 – 2). Довжина кожної ніжки близько 8,8 см, діаметр — 3,0 – 2,3 см, розміри ратиць — 2,5 – 2,0 см, розміри отворів — $2,0 \times 1,5$ см (вгорі) і $0,8 \times 0,6$ см (в основі). Ці фігурні бронзові прикраси начебто однакові (комплектні) і служили наконечниками ніжок. Вони одягалися на дерев'яний стрижень, очевидно, прямий і гладкий, в нижній частині прямокутної в перетині форми. В.М. Скуднова відзначила серед комплексу речей з цієї могили орнаментовані бронзові кружки (без уточнення кількості), які могли мати відношення до системи кріплення «лавки» (Скуднова 1988:24, 87). Одну таку «бронзову шайбу» згадував і Н.І. Сокальський (Сокольский 1971:88).

Практично тотожні чотири прикраси у вигляді козячих ніжок з ратицями (довжиною 8,6 см) походять з розкопок некрополя Ольвії 1911 р. — з ґрунтової могили № 82 (рис. 14:4). До того ж, в цій могилі були знайдені ще п'ять виробів — три алебастрові прикраси округлої форми з отвором в середині, в якій вставлений бронзовий цвях, і два пласких бронзових диски, крізь які в центрі проходить товстий стрижень (рис. 14:5 – 6). Ці деталі, ймовірно, слугували для зміцнення перехрестя ніжок табурета. Поховальний комплекс датується кінцем VI ст. до н.е. (Скуднова 1988:85, 87). Ольвійська знахідка дуже близька до знам'янської за розмірами, але відрізняється більш ретельним опрацюванням деталей оформлення. Серед аналогій можна згадати ще два близьких закінчення ніжок з кургану кінця V — початку IV ст. до н.е., розкопаного А.А. Бобринським в 1891 р на північному схилі гори Мітрідат в Керчі і більш масивний (але меншої висоти) екземпляр (рис. 14:3), знайдений там же в одній з катакомб IV ст. до н.е., про який повідомляв К.Є.Думберг (ОАК за 1891, с. 67 – 68; Сокальський 1971:88, табл. 1, 7). М.І.Сокольський співвідносить всі згадані вище бронзові ніжки з ложками. Відома така знахідка і в одній з могил VI ст. до н.е. некрополя Яліса на Родосі, де поблизу мармурового саркофага лежали бронзові ніжки і округлі мармурові ж навершя з залізними стрижнями (Ясоре 1929:270 – 271, fig. 268 – 269). Серед віддалених відповідностей тут можна згадати ще дві знахідки. Чотири литих бронзових наконечників у формі кінських ніжок з копитцями, з вставленими в них дерев'яними стрижнями вертикальних ніжок, що походять з кургану № 19 могильника Юстид-ХІІ (в Східному Алтаї), комплекс якого датується в межах V – IV ст. до н.е. (рис. 14:7). Тут ці деталі слугували підставками блюда-столика (Кубарев 1991:65, 133, рис.14, табл. XIV:

4 – 7). Наконечники цього предмета відрізняють два моменти. По-перше, ці ніжки більш масивні і прості, і вони не порожні, а мають поглиблення приблизно на дві третини висоти для дерев'яного стовпчика ніжки. По-друге, основа копита розташоване перпендикулярно до втулки, тобто вертикальні ніжки столика стояли рівно. З останнім екземпляром порівнюється і велика бронзова тека-стіл прямокутної форми, знайдена поблизу м. Алма-Ати (Казахстан), відома в археологічній літературі як «Семиреченський вівтар». Чотири низькі ніжки його теж завершуються копитами (Артамонов 1973:38, рис. 43). Однак в останньому випадку ніжки іншої конфігурації (з явно виділеними гранями), а форма стільниці з горизонтальними ручками і характер об'ємного декору з 25 крилатих котячих хижаків, що прямують по рельєфному бортику, носять характерні риси регіонального образотворчого мистецтва. Коло наведених вище аналогій демонструє, що фігурні металеві наконечники різної модифікації могли прикрашати ніжки різних типів меблів — від громіздких лож і різного роду меблів для сидіння, до столиків різного призначення (в тому числі і ритуального; рис. 15) і мініатюрних підніжних лавочок. Останні, до речі, вживалися протягом всієї античної епохи. Прямокутної форми, з вертикальними короткими ніжками, вони стояли перед кріслом або ложем. Часто закінченням їх ніжок теж надавали форму звіриних лап (рис. 5:23; Корске 1967, fig. 68 – 70).

Повертаючись до знам'янської знахідки, варто зупинитися на конструкції наконечників. Основа копит зрізано під гострим кутом до осі самої втулки. ґрунтуючись на цій обставині, ми схильні віднести їх до декору складного табурета (δίφοος βυλδίας) на Х-подібній опорі. Непрямим аргументом на користь такої реконструкції може слугувати і згадана В.М. Скудноюю і Н.І. Сокольським пара невеликих бронзових дисків. Такі шайби використовувалися в системі кріплення — в місці перетину пари ніжок, в них просвердлювали отвір, в який вставлявся металевий штир. На кожне закінчення його нанизувалася шайба, а потім кінці штиря розклепували. Тобто металеві диски були елементами кріплення системи ніжок складних табуретів, що додавали їм стійкості і міцності. Такі предмети меблів добре відомі на території Єгипту і Греції. Зображення таких табуретів з перехресними ніжками, прямими або фігурно вигнутими, прикрашеними наконечниками у формі козячих ніжок, зустрічаються і в вазопису. Причому на етнографічно точних малюнках античних художників (рис. 16) округла деталь кріплення ніжок часто начебто акцентована (Кес 1981:49). Поховальний комплекс з кургану біля с. В. Знам'янка датується V ст. до н.е.

2. Табурет іншої конструкції знайдений в основному похованні (№ 1) кургану № 13 біля того ж села Ве-

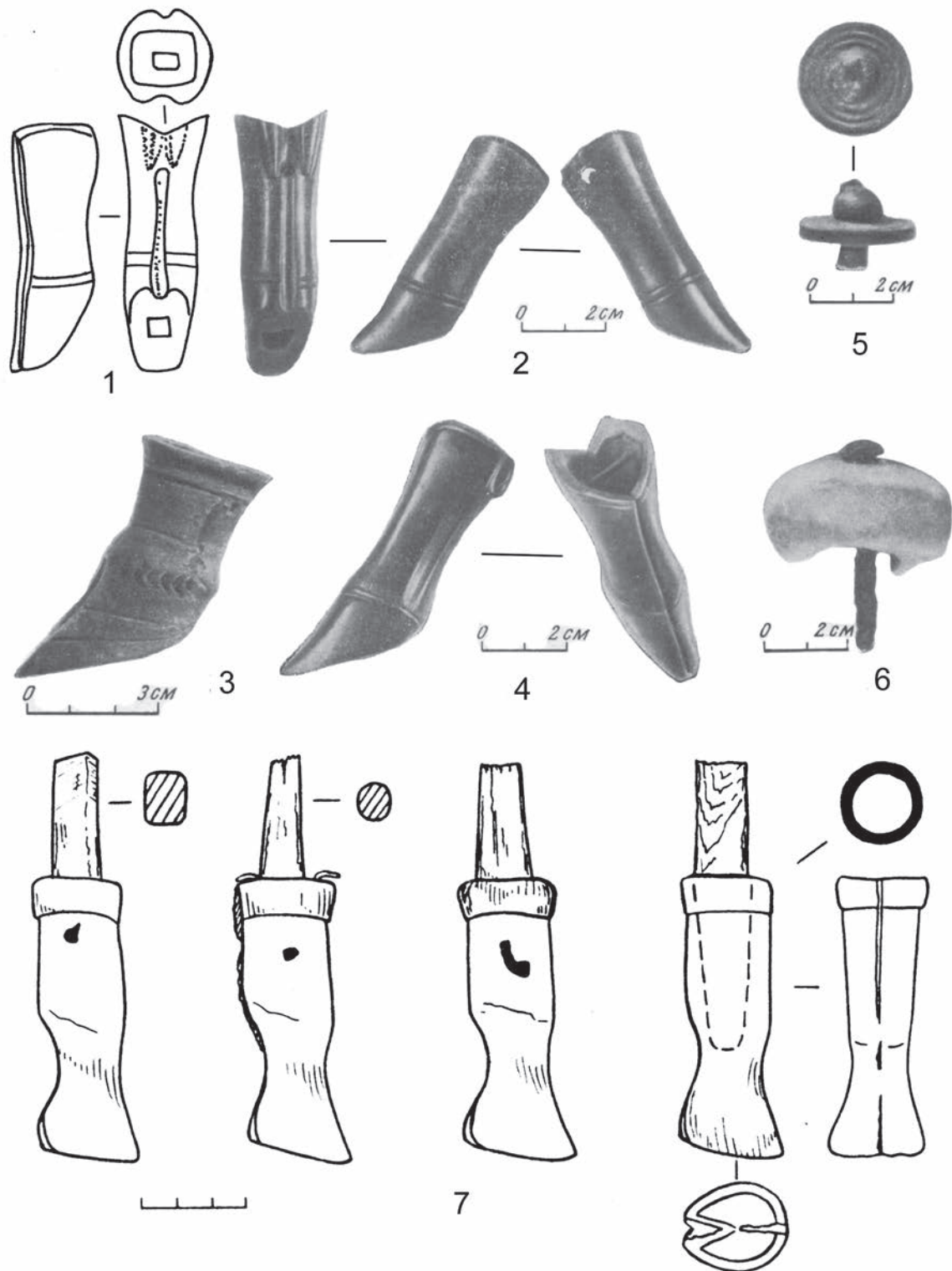

Рис. 14. Фігурні наконечники ніжок (1 – 4, 7) і дископодібні деталі меблів (5 – 6): 1 – 2 — курган поблизу с. — Велика Знам'янка (промальовування і фото); 3 — Керч; 4 – 6 — могила 82 некрополя Ольвії (за: Сокальський, 1971); 7 — курган 19 могильника Юстид-ХІІ (за: Кубарев, 1991)

Рис. 15. Гравірований малюнок на бронзовій сітулу. Могильник Zalu Ab (по: Moorey, 1974)

лика Знам'янка (розкопки В.В. Отрощенко 1984 р.). Він стояв в центрі великої квадратної ями (поховальної камери), на помості, де лежали двоє (?) похованих і частина супровідного інвентарю (рис. 17:1). Могила з дерев'яним перекриттям пограбована, проте, в грабіжницькому ході і камері зберігся великий набір речей: посуд (три сіроглиняних амфори, рожевоглиняна лекана, алабастр в повстяному мішечку, бронзові лутерій та ойнохоя, кам'яне блюдо з червоною мінеральною фарбою), жертвне м'ясо коня з залізним ножом; озброєння (п'ять втоків списів або дротиків, бронзовий наконечник стріли, розгорнутий обладунок з лускатим покриттям і сім'ю бронзовими ворварками); прикраси (9357 нашивних золотих платівок кількох типів, що прикрашали одяг, дві золоті підвіски, 16 золотих намистин, 18 скляних і сердоликових намистин в золотій оправі, два скляних літика і кам'яний скарабей); предмети туалету і побуту (фрагментоване бронзове дзеркало, кістяні деталі скриньки (?), вісім астрагалів, залізні щипці і чотири гаки). У трьох нішах, не займаних грабіжниками, збереглися відповідно: три дерев'яних чаші з золотим окуттям (ніша 1); два бронзових кзана з м'ясною їжею (ніша 2); 14 амфор, бронзові сито і черпак, дерев'яні ритон і циліндричний кубок з золотим декором, чашечка з бронзовими заклепками (ніша 3). Крім того, з цією могилою пов'язано поховання загнужданого коня, що «стояв» в окремій ямі (Отрощенко, Рассамкин 1985:285 – 286). За описом «у центрі

помосту, на дні, між похованими були зафіксовані залишки дерев'яних брусків, що нагадують табурет: чотири прямокутних глибоких відбитка ніжок і відбитки брусків, що їх з'єднують. Загальні розміри квадрата 19×23 см, розміри ніжок 4×6 см, глибина їх вдавнень від 5,5 до 8 см» (Отрощенко, Рассамкин и др. 1985:11).

Судячи з відбитків дерев'яних ніжок в підлозі камери, цей табурет належить до типу так званого діфроса (δίφρος). Цей різновид табурета був популярним в Стародавній Греції протягом всієї античної епохи. Ніжки подібних предметів меблів, зазвичай, круглі в перетині, робили точеними. Основу сидіння становила прямокутна рама з чотирьох планок, шипами вставлених в гнізда ніжок, на яку натягувалися перехрещені шкіряні реміні, що утворювали сітку (Сокольський 1971:96). Діфроси різнилися оформленням ніжок (Richter 1926:30) і, очевидно, розмірами рами-сидіння. Оригінальних зразків дерев'яних грецьких діфросов в античних центрах Північного Причорномор'я практично не збереглося. Уявлення про них дають зображення у вазовому живописі, на барельєфах, і описи в творах грецьких авторів. Від класичних грецьких зразків (зазвичай, з точеними ніжками) знам'янський екземпляр відрізняють відносно прості прямокутні в перерізі опори. Відбитки планок проножек (?) дозволяють реконструювати форму і розміри сидіння. Прямокутної форми сидіння порівняно невеликих розмірів 19×23 см, при ви-

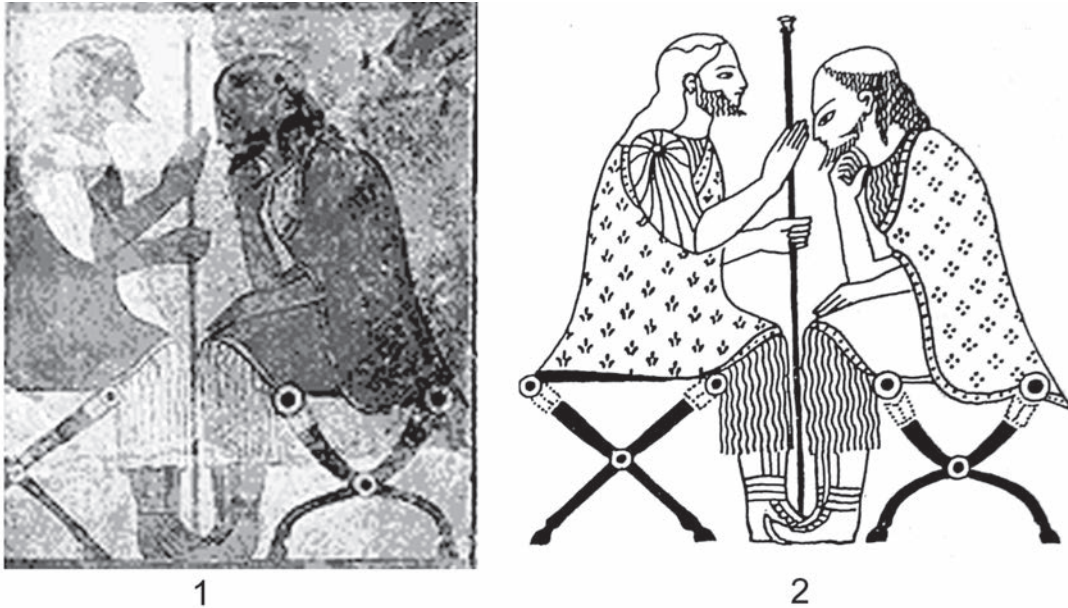

Рис. 16. Зображення кріпильних елементів табуретів: 1 — поліхромна теракотова обшивка стін із зібрання Лувра; 2 — промальовування зображення (по Кес, 1981)

соті його рами 2,5 см. Висоту табурета зі збережених слідах, на жаль, відновити неможливо. Тут можна лише говорити про те, що висота до проножки становила не менше 8,0 см. На підставі набору з 17 амфор (з трьох центрів виробництва), що відносяться до 460 – 450 рр. до н.е. (Монахов 1999:106), цей поховальний комплекс датується серединою V ст. до н.е.

3. Табурет подібної конструкції стояв під торцевою стінкою південної камери центральної могили **кургану Солоха** (розкопки 1912 р.; рис. 17:2). Споруда складалася з двох камер — північної (поховальної) і південної (комори). Пограбуванню піддалася тільки поховальна камера. Поряд з розкиданими кістками одного скелета тут збереглися: дерев'яна чаша з золотим декором, срібний кілік, червоноглиняна амфора, бронзовий кіаф, сагайдак з бронзовими вістрями стріл, золота голка, золоті нашивні платівки кількох типів від вбрання і напутня м'ясної їжі. В коморі стояли: бронзовий казан з дерев'яним ковшем і залізним штирем-виделкою, бронзова фіала, три амфори і витончений бронзовий візок. Н.І. Веселовський зазначив у звіті, що дерев'яний табурет «сильно постраждав від часу і розсипався під час розчищення». З більш ніж мізерного опису предмета слідує, що він нагадує високий футляр, стінки якого «не були забрані суцільно, а мали місцями просвіти», а від нижньої частини збереглися «точені дерев'яні стовпчики і планки, вставлені в рамки табурета» (Манцевич 1987:39, 127), тобто планки царги. На додаток до цих відомостей С.А. Половцова повідомила про розміри табурета (0,43 × 0,74 × 0,55 м) і про те, що частини

його були пов'язані залізними скріпами (Половцова 1914:3). Збереглося дві П-подібні скріпи (або скоріше скоби; рис. 17:3). Довжина їх однакова — 2,7 см, інші параметри різні: ширина — 0,7 і 1,0 см, довжина кінців відповідно 1,7 і 1,2 см, і 1,3 і 1,1 см (Манцевич 1987, кат. 11).

Для реконструкції солохського табурету важливою є ремарка А.П. Манцевич щодо призначення металевих візків, що стояв поруч із ним: «... перебування дерев'яного предмета у вигляді табурета, розміри якого відповідали площі візка (виділено нами), дозволило Н.І. Веселовському припустити, що «табурет» мав відношення до візка, можливо, встановлювався на ньому». Представлені в каталозі знахідок розміри візка: довжина — 75 см, ширина — 63 см, висота — 18 см (Манцевич 1987:38 – 39). Зіставляючи цю інформацію А.П. Манцевич і дані про розміри табурета, наведені С.А. Половцовою (0,43 × 0,74 × 0,55 м), можна уявити таку реконструкцію. Табурет був відносно високим (43 см), з сидінням прямокутної форми, розмірами 74 × 55 см. Висота практично оптимальна, відповідаючи середньостатистичній довжині гомілки людини. В основу розробки стандартних параметрів сучасних меблів для сидіння (стілців і табуретів) покладена, перш за все, довжина гомілки людини. Вважається, що ніжка стільця або табурета не повинна бути більше за гомілку. Тому висота сидіння обумовлена довжиною гомілки зі стопою з додаванням 2 – 3 см на висоту підбора (якщо сидіння стільця буде високим, ноги будуть висіти, зменшиться площа опори, відповідно, збільшиться навантаження на стегна; при меншій висоті стільця коліна людини

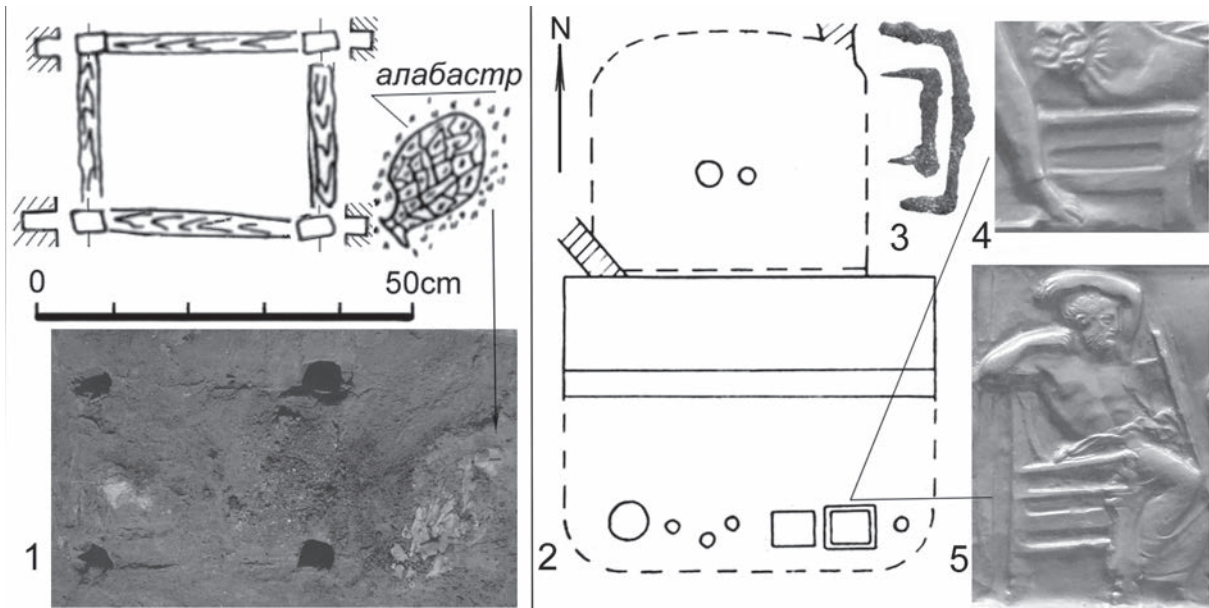

Рис. 17. Залишки табуретів в курганах: 1 — відбитки табурета з кургану 13 біля с. Велика Знам'янка (промальовування і фото); 2 — план центральної могили кургану Солоха; 3 — залізні скріпи (за: Манцевич, 1987); 4 – 5 — варіанти конструкції предмету меблів типу Солохської знахідки (на гориті з Мелітопольського кургану)

будуть підняті над сидінням, утворюючи гострий кут між гомілкою і стегном, зменшиться площа опори стегна і затрудняється кровообіг ніг). З урахуванням сучасних стандартів, висота сидіння становить, зазвичай, 42 – 45 см (Aranovich, Klimov 2011:20). Отже, табурет з Солохи був досить зручний і його цілком можна порівняти із сучасними зразками цього типу меблів.

Вертикальні ніжки скріплювалися у верхній частині з широкою рамою сидіння (царгой), нижче проножками (поперечними планками) між собою. Сидіння, ймовірно, було набірним і разом з проножками створювало враження «просвітів стінок», відзначених Н.І. Веселовським. Здогадуватися залишається і про форму ніжок. Здається в «нагострених стовпчиках» слід бачити круглі в перерізі (швидше за все, складнопрофільовані) ніжки. На жаль, місце залізних скоб в системі кріплення деталей не позначено. З огляду на малі розміри, можна допустити їх використання для фіксації елементів сидіння. Серед деталей табуретів подібні металеві скоби ніби не згадувалися. У той же час такі деталі, поряд з дерев'яними накладками, скріплювали окремі частини клісмоса — стільців з серпоподібними ніжками (Соболев 2000:23). У будь-якому випадку саме ця деталь — з'єднувальні залізні П-подібні скріпи — відрізняє солохський екземпляр від інших, знайдених у скіфських курганах. Чи була спинка у цього предмета, чи ні, тобто в могилі стояв стілець або табурет? На це питання відповісти неможливо. Що до конструкції самого предмета меблів, думається, найбільш слуш-

ною ілюстрацією є два зображення на золотому гориті з Мелітопольського кургану з широкими вертикально поставленими «перекладинами» (рис. 17:45). Поховальний комплекс датується кінцем V ст. до н.е.

4. Краще за інші зберігся дерев'яний табурет з **кургану № 2 біля с. Зелене** Херсонської області. Він стояв в Північній камері №1 основної могили (№ 3), біля ложа похованого воїна (35 – 55 років). У набір супроводжуючого інвентарю входили: захисний обладунок з лускатим покриттям, два сагайдаки і пучок стріл (в цілому 483 стріли з бронзовими вістрями), три списи із залізними наконечниками, дерев'яне блюдо з напутньої м'ясною їжею і залізним ножом, дві дерев'яні чаші, чернолаковий кілік і червоноглиняний лекіф. Крім того, у вхідній ямі стояв бронзовий казан з частиною туші барана (Фіалко 2010:41; Фіалко 2011). Табурет репрезентував конструкцію з чотирма цільними вертикальними ніжками однакового профілю (збереглося дві; рис. 18:1 – 2). У верхній половині ніжки були майже циліндричної форми зі слабким звуженням донизу і округлим верхнім завершенням; в нижній третині вони набувають форму гранованого конуса з пласкою основою. У верхній частині кожної ніжки з двох сторін зроблені вертикальні прорізи — пази прямокутної форми (розмірами 2,8 – 3,1 × 2,2 см, глибиною 4,1 см) для кріплення з'єднувальних перекладин, що утворюють царгу (рис. 18:4). Висота ніжок 29,8 і 30,3 см; діаметр 6,5 – 2,5 – 6,0 – 5,4 см. Цілком збереглася одна поперечина, що з'єднує дві ніжки; довжина ви-

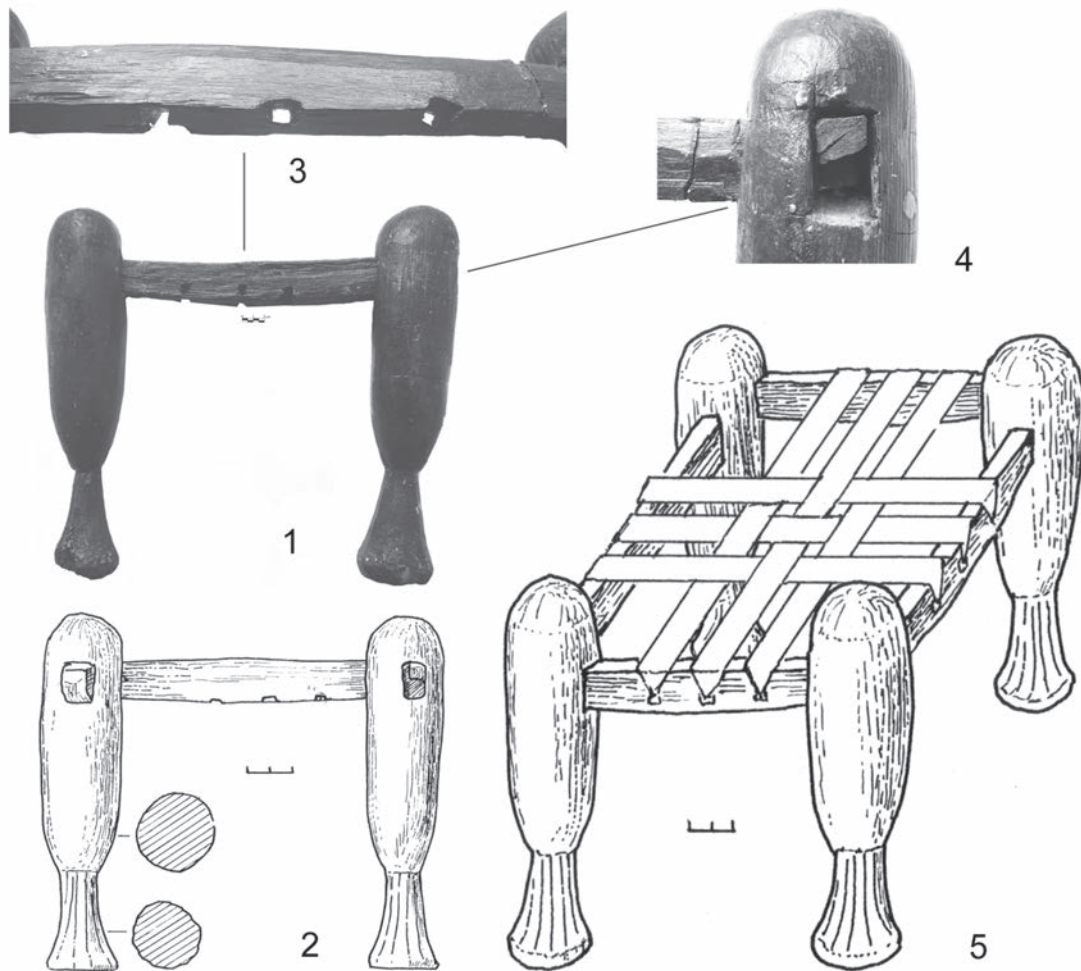

Рис. 18. Табурет з кургану біля с. Зелене: 1 – 2 — дерев'яні фрагменти (фото і промальовування); 3 – 4 — елементи кріплення; 5 — реконструкція табурета (художник П. Улько)

димой її частини 21 см (реальна довжина 29,2 см), висота — 3,3–3,5 см, ширина 1,4–1,7 см. У перекладині зроблено три невеликих наскрізних похилих прорізи для кріплення перехресних ремінів сидіння (рис. 18:3). За реконструкцією художника П.А. Улько (рис. 18:5), сидіння табурета мало прямокутну форму. Отже, цей табурет був невеликим — висотою трохи більше 30,0 см, з ймовірними розмірами сидіння 27–30 × 40–45 см (Фіалко 2012, рис. 8). Порівняння цього екземпляру із знайденим в кургані Солоха демонструє, що в даному випадку йдеться про більш приземкуватий табурет, фактично проміжний варіант між високим табуретом і підніжною лавочкою. Примітно, що близькі за розмірами і конструкцією табурети невеликої висоти (30–40 см) із плетеним сидінням широко побутують і сьогодні в повсякденному житті населення Балкан (рис. 19). Поховальний комплекс кургану біля с. Зелене датується в межах першої половини — другої чверті IV ст. до н.е.

5. Ще одна знахідка походить з пограбованої центральної поховальної споруди кургану **Вишнева Могила**, розкопаного Ю.В. Болтриком 1976 р. поблизу с. Гюнівка Запорізької обл. Могила слугувала усипальницею чоловіка та жінки. Серед решток виявлені: кістки від напутньої їжі, портупейний пояс, залізний меч, не менше п'яти залізних списів, 26 бронзових вістер стріл; золоті оздобы одягу (255 платівок різних типів, 90 намистин, 57 рурочок і чотири підвіски від сітчастого нагрудника); срібна шпилька, дерев'яна чаша із золотим окуттям, частини кістяного веретена, 10 ножів, сіроглиняна миска, деталі возу та ін.

Тут вціліла лише одна фрагментована дерев'яна ніжка табурету з втраченим нижнім кінцем (рис. 20:1). Ніжка вертикальна, пряма. Верхня, ширша її частина округлена, тут вона практично рівна, з тенденцією незначного звуження донизу. У перетині форма ніжки близька до овалу або прямокутника зі згладженими кутами. Висота вцілілої частини 21,4 см,

Рис. 19. Варіанти конструкції та оформлення деталей табуретів: 1 — давня Македонія (по: Ninou, 1979); 2 – 4 — сучасна Туреччина (фото Ю. Болтрика)

розміри перетину $5,2 \times 4,5$ см. У верхній частині, приблизно в 3,0 см нижче опуклого закінчення, вирізано широкий паз для фіксації рами. Висота пазу 4,0 см, глибина близько 4,0 см. Система кріплення рами виглядає відмінною від тієї, що зафіксована у табуретів з Литої Могили, Солохи і Зеленого. Зазвичай для кожної поперечної перекладини в ніжці робився окремий проріз, тобто на ніжці вирізувалося два щілиноподібних поглиблення, розгорнутих всередину. Ніжка табурета з Вишневої Могили позбавлена фігурних елементів і виглядає набагато масивніше і простіше, ніж ніжки табурета з Зеленого. За формою перетину вона більше перегукується з табуретом з кургану № 13 біля с. В. Знам'янка. Через значні пошкодження єдиної деталі (рис. 20:2) судити про висоту, форму чи розміри цього предмета не доводиться. Вишнева Могила датується в межах другої третини IV ст. до н.е.

У порівнянні з витонченими ніжками табуретів та стільців, зображених на кам'яних надгробках, табу-

рети з Зеленого і Вишневої Могили виглядають набагато простішими.

З деяким ваганням ми залучили до нашої серії знахідки ще з двох поховальних комплексів.

6. У похованні 2 кургану № 14 в урочищі Носаки, розкопаному поблизу с. Балки Запорізької обл., відзначена дерев'яна підставка (Черненко, Бессонова, Болтрик и др. 1986:324). У бічній могилі разом із кістками похованої жінки зберігся нечисленний набір артефактів: напутня м'ясна їжа з залізним ножом, частини кістяного веретена, сагайдачний набір (42 стріли з бронзовими вістрями) і ще один залізний ніж з кістяним руків'ям (певно, приналежність сагайдака; рис. 21). За коротким описом поховання «череп лежав на дерев'яній підставці» у вигляді квадратної рамки з шириною сторін 0,46 м, «що складалася з двох поздовжніх планок і восьми поперечних» (Бидзиля и др. 1975, щоденник Савов-

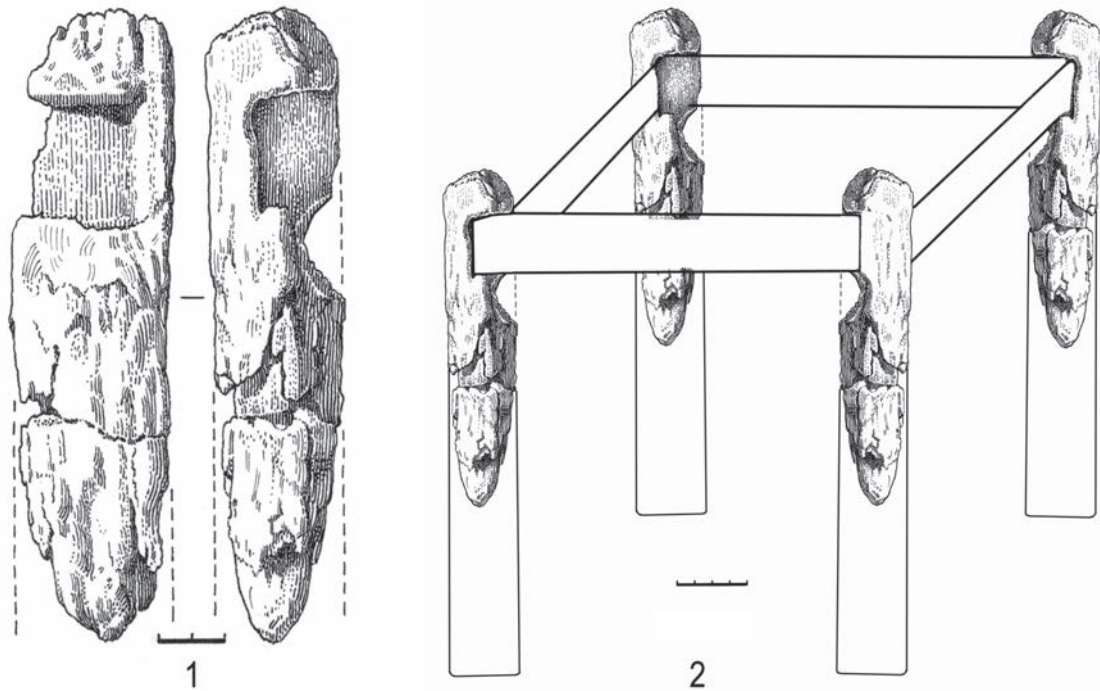

Рис. 20. Курган Вишнева Могила: 1 — дерев'яна ніжка табурета; 2 — умовна реконструкція

ського с. 50 – 53; 1977:155, рис. 41). Графічне зображення цієї конструкції нагадує решітчастий настил, що складався з окремих «плах» шириною близько 6 – 7 см. На польовому кресленні між кістками правого передпліччя і корпусу небіжчиці зафіксовані три коротких (завдовжки 40 – 44 см) дерев'яних «планки», що лежали практично впритул (Бидзиля і др., 1975, № 67). Аргументами проти інтерпретації цього артефакту як решітчастого настилу слугують, по-перше, його форма і занадто малі розміри (ця конструкція дуже вузька для ложа дорослої людини); по-друге, поперечні плахи рами розташовані щільно одна до одної, створюючи суцільну поверхню.

Вірогідно, йдеться про маленьку (?) лавочку (можливо, в розібраному стані), використали в якості підголівника. На цю гадку наштовхнули три «планки», що лежали окремо. Їх довжина (40 – 44 см) цілком відповідають довжині ніжок табуретів. Хоча не виключені й інші варіанти тлумачення цієї дерев'яної конструкції. Курган датується IV ст. до н.е.

7. У бічній могилі (№ 1) Мелітопольського кургану, поблизу м. Мелітополь Запорізької обл., зафіксовані залишки дерев'яної конструкції (рис. 22:1). У складній катакомбі зафіксовано парне поховання двох жінок — шляхетної скіф'янки в супроводі служниці, частково пограбоване. Господиню поховали в камері на дерев'яному настилі, в урочистому одязі, розшитому золотими платівками різних типів. Вбрання доповнювали золоті прикраси: сітчастий на-

грудник, скроневе кільце, щиткова каблучка і скляне намисто. Крім того, в різних місцях камери знайдені: фрагментований срібний кілік, дві дерев'яні скриньки з намистом, амулетами і приладдям для рукоділля, кістяне веретено з насадками, шило, наконечник стріли біля гомілки правої ноги. У господарській ніші збереглися кістки від напутньої м'ясної їжі, чорнолакова пеліка і залишки залізних предметів. Служницю поховали в дромосі на дерев'яному настилі. Серед її особистих речей: срібні кільцеподібні сережки, намисто і браслети (два з різноманітних намистин на шкіряних ремінцях, бронзовий і два залізні кільцеподібні), залізне шило і глиняні кружальця, мисочка з лаковим покриттям. У вхідній ямі та дромосі були: металеві деталі повозу, бронзовий казан з кістками вівці, 11 амфор і втрачені грабіжниками речі з камери (Тереножкин, Мозолевский 1988:25 – 42, рис. 18).

Майже в центрі дромосу, між дерев'яним настилем з похованою служницею та амфорами, що стояли під стінкою, знайдені «оброблені дерев'яні деталі ... поверх них ... горлом на південь, лежала амфора». Тут зафіксовано 16 деталей, які займали площу 0,9 × 1 м (рис. 22:2). «Більшість знахідок (№ 1 – 4, 6, 8 – 13) були уламками плашок, що не зберегли початкової форму. Довжина їх 13 – 35 см, ширина до 5 см. Товщина різна; один з уламків (№ 12) має квадратний перетин. П'ять ... деталей мають наскрізні прямокутні вирізи». Краще і повніше інших зберігся п'ять деталей. «Предмет № 5 (довжина 50 см, ширина 5 – 6 см, товщина 4,0 см) в перерізі прямо-

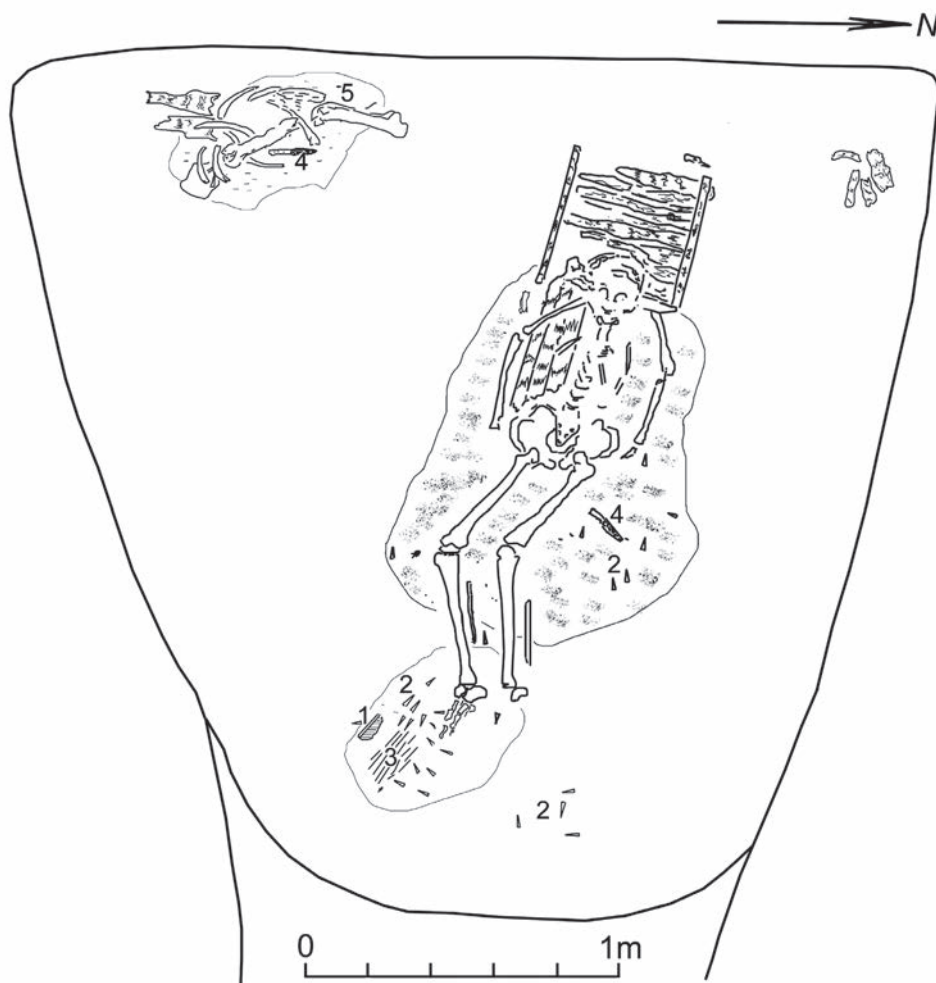

Рис. 21. Курган 14, поховання 2 в уроч. Носаки. План поховання (за: Бідзіля та ін., 1977)

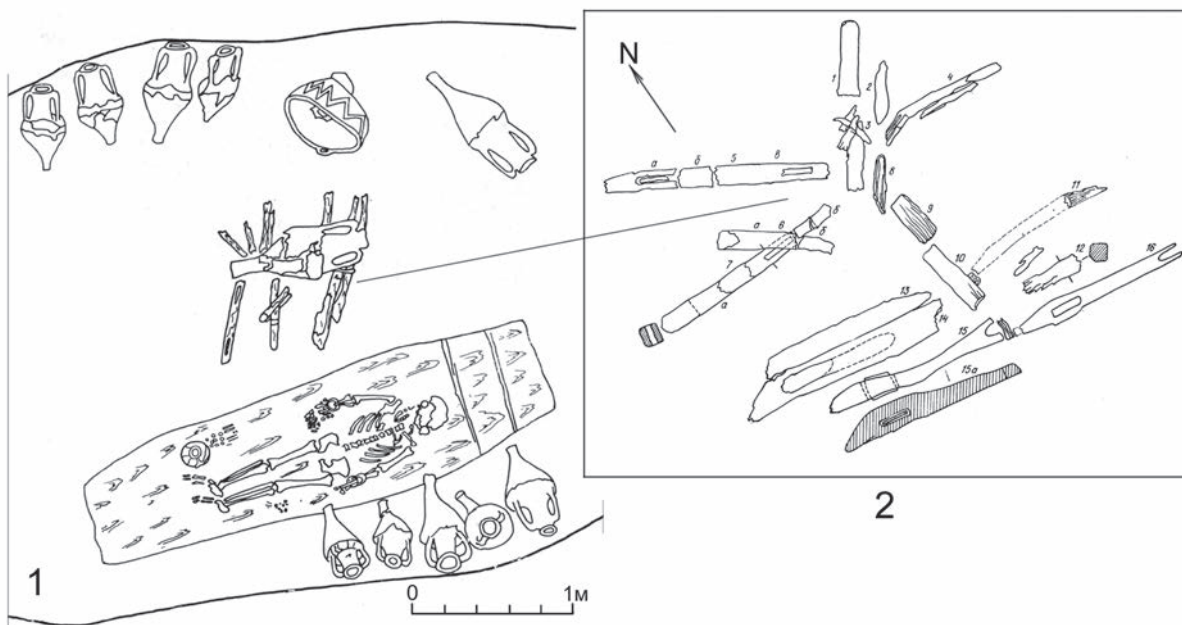

Рис. 22. Мелітопольський курган, могила 1: 1 — план центральної частини похоронної камери (за: Тереножкін, Мозолевський, 1988); 2 — розвал дерев'яного предмету меблів

кутний. Ближче до кінців — два наскрізних прямокутних вирізи розмірами $6,6 \times 1,6$ см. Відстань між отворами 25 см. В одному з них зберіглася плоска дерев'яна вставка. Предмет № 7 зберігся на довжину 43 см. Перетин той же. З одного боку ... аналогічний виріз. Предмет № 14. Довжина 49 см (кінці об'їдані), ширина 6–7 см. Також має виріз шириною 3,5 см. Про довжину останнього судити неможливо. Не виключено, що з боків деталей мала поперечні вирізи. Предмети № 15 і 16 лежали в довжину один за іншим. Форма їх схожа. Довжина обох близько 40 см. Один з кінців витончений на клин, інший — роздвоєний, але на різних предметах на різних площинах. Ближче до кінця клина, паралельно останньому, прямокутний отвір розмірами $7 \times 1,8$ см, оформлений з боків значним потовщенням (5–6 см проти 3–4 см з іншого кінця). На предметі № 15 в отворі зберіглася плоска дерев'яна вставка» (Тереножкин, Мозолевський 1988:68–69, рис. 66).

А.І. Тереножкин інтерпретував ці деталі як залишки ярма (Тереножкин, Мозолевський 1988:25), з чим не погоджувався Б.А. Шрамко (Шрамко 1984:253–254). Б.М. Мозолевський припустив їх взаємозв'язок з конструкцією повозу (Тереножкин, Мозолевський 1988:69). Проте звертають на себе увагу дві обставини: 1 – мала кількість і відносна крихкість де-

талей; 2 – контекст цієї знахідки, який прямо перегукується з ситуацією в кургані № 13 біля с. В. Знам'янка та кургані № 2 біля с. Зелене. Здається, описані уламки з Мелітопольського кургану могли колись складати невеликий довгий табурет або лавку (або столик?), високою близько 50 см, розмірами приблизно 90×50 см. Нижня з'єднувальна рама, мабуть, розташовувалася в 10 см вище основи ніжок. Сидіння і тут могло бути плетеним з ременів чи сітчастим з дерев'яних смуг (якщо згадати дерев'яні деталі), які часто вживали греки (Сокольський 1971:89). У Мелітопольському кургані, як і в курганах біля сіл В.Знаменка і Зелене, табурет стояв поруч з настилом з небіжчиком. У похованні В. Знам'янського кургану на табуреті лежали посудини — алабастр і дві металеві (срібні?) чаші. В Зеленому на табуреті лежав сагайдак зі стрілами. У Мелітопольському кургані на табурет поклали амфору. Таким чином, ця амфора, одна з 11, виявилася начебто відокремленою (інші стояли під двома довгими стінами дромоса), акцентованою. Можливо, її наповнили більш дорогим вином, призначеним безпосередньо для головної небіжчиці. Під вагою посудини (чи склепіння, що обвалилося) табурет «склався», втративши свої контури. Поховальний комплекс Мелітопольського кургану датується кінцем третьої — початком четвертої чверті IV ст. до н.е.

* * *

У побуті давніх греків, як відомо, було три основних форми меблів для сидіння: лавочки, звичайні і церемоніальні (троноподібні) стільці. Для VI ст. до н.е. характерні меблі, створені за зразками азійських майстрів — з жорсткими, прямокутними каркасами, з металевим покриттям. Пізніше грецькі меблі стають простішими і в той же час більш гармонійними і витонченими. Розквіт грецького меблевого мистецтва припадає на V–III ст. до н.е. У цей час розширюється не лише асортимент предметів меблів, але й варіанти її декорування. Рання форма лавочки або табурета (діфроса) ще дуже проста і досить громіздка, з чотиригранними або круглими загостреними ніжками, і найчастіше плетеною конструкцією сидіння (Кес 1981:46, 48). Інша форма — складні табурети на Х-подібній опорі, що сформувалися в Єгипті, де вони відомі в царських похованнях ранньої династичної епохи (3400–2980 рр. до н.е.; Соколов 2000:10). Спочатку такі табурети, що складалися, були прості і практичні, без будь-яких не функціональних елементів. Пізніше в палацовому побуті зустрічалися пишно оздоблені зразки. Один з подібних розкішних екземплярів зберігся на зображенні сцени полювання — сидячи на такому стільчику, Фараон Нового царства Тутанхамон стріляє в диких качок. В цей же час у єгиптян з'являється новий прийом оформлення ні-

жок меблів у вигляді звіриних лап (зазвичай вовчих, левових; відомі і у вигляді копит жуйних тварин), покликаний усунути їх первісну тектонічну незграбність і грубість (Kaes 1979:23, 25). Такі табурети єгиптяни робили з дерева, а ніжки вирізали з цілісних слонових бивнів (Соколов 2000:10). У Греції складні табурети досягли великої різноманітності (Коерпен, Breuer 1904, fig. 16). Пізніше манера оформлення ніжок меблів у вигляді лап і ніг звірів, людських ніг з'являється і у грецьких майстрів. Крісла представлені двома видами. Більш рання форма близька до церемоніальних крісел (тронів) жителів Сходу — це досить важкий, високий виріб меблів зі спинкою, бочковинами та недоладними дощатими ніжками, вставленими в раму сидіння. Часто цей тип громіздких крісел зустрічається в творах образотворчого мистецтва — на розписних вазах з багатофігурними композиціями і на мармурових барельєфах. У V ст. до н.е. в повсякденному користуванні, переважно у жінок, з'являється легкий, елегантний клімос, що нагадує сучасні стільці. Характерна риса цього типу меблів — серпоподібні ніжки (рис. 3:1). Їх вигнуті задні ніжки тримали спинку. Такі стільці виготовляли з гнutoї деревини із застосуванням бронзи. Окремі частини таких стільців скріплювалися металевими скобами або дерев'яними накладками. Привілеєм багатих городян

були парадні стільці з прикрасами (Кес 1981:48; Со-
болев 2000:10, 23). Окрім різноманітного металево-
го декору, в тому числі скульптурних наконечників,
улюбленим матеріалом для прикрашання парадних
меблів була кістка, особливо слонова. Цей матеріал
широко застосовувався в меблевій обробці Єгипту, а
пізніше і Греції (Ventris 1955:109; Павлов, Ходжаш
1959:138; Сокольский 1971:94). На сидіння табуретів
і стільців клали тюфячки, декоративні подушки або
циновки, іноді їх прикріплювали до рами, а на спинку
накидали шкіу або тканину (Жушиховская 2010:42).
Такі деталі чітко позначені на кам'яних барельєфах
і розписних вазах (рис. 3:1; 4:3; 6:2 – 3; 23).

Археологічні знахідки свідчать, що з усього різ-
номаніття античних зразків скіфи надавали перева-
гу табуретам, користуючись двома їх різновидами
— з Х-подібними і вертикальними ніжками, з яв-
ним переважанням останніх. Цікаво, що у табуретів
з вертикальними опорами зі скіфських пам'яток ніж-
ки переважно розширюються до основи, на відміну
від власне грецьких зі звуженими донизу ніжками.
На нашу думку, це пояснюється різницею в умовах
їх експлуатації. Кам'яні підлоги жител і палаців ел-
лінів дозволяли використовувати меблі з виточеними
тонкими, звуженими до основи, ніжками. Рухливому
способу життя кочовиків і переважно ґрунтовим по-
верхням відповідали меблі з вертикальними, більш
добротними і стійкими, ніжками, нижня частина
яких була прямою або розширеною до основи.

Стосовно статевої належності похованих, серед
реманенту яких знайдені предмети меблів, можна
помітити певну тенденцію. У ранній групі предме-
тів меблів чіткі відомості є лише для одного випад-
ку — в кургані 20 уроч. Холодний Яр був похований
чоловік 60 років. У трьох випадках — Литий, 3/Ш
Келермеський і Верхньо-Дар'ївський кургани (за на-

явністю зброї і відсутності жіночих атрибутів) можна
припустити чоловічі поховання, інші два комплекси
(Криворізький і Келермеський кургани) не дають
підстав для здогадок.

Для пізньої групи інформації ніби більше. З чо-
ловічими похованнями впевнено можна співвідноси-
ти знахідки з Зеленого, Вел. Знам'янського кургану
(1884 р.) та катакомби Солохи (1912 р.). На перший
погляд, начебто продовжують цю тенденцію ще два
комплекси — центральна могила Вишневої Могили
і курган № 13 біля с. Вел. Знам'янка — парні похо-
вання чоловіка і жінки. Але, якщо відносно першого
особливих сумнівів не виникає, то з другим комп-
лексом картина менш ясна. Могила дійсно досить
простора (розміри її 5,2 × 5,5 м) і цілком могла при-
значатися для двох небіжчиків. Проте, за антропо-
логічними визначеннями Л.А. Шепель, тут знайдені
кістки лише одного жіночого кістяка (Круп, Шепель і
др. 1986:313). Решта дві могили IV ст. до н.е. — кур-
ган № 14 в урочищі Носаки і могила 1 Мелітополь-
ського кургану належали жінкам (причому в першо-
му випадку йдеться про амазонку). Стає очевидним,
що у скіфів предмети меблів належали переважно
чоловікам. Утім, з середини V ст. до н.е. такі речі по-
ступово входять в ужиток скіф'янок, в тому числі і
амазонок.

Хронологія скіфських пам'яток, які містили пред-
мети меблів, визначається досить широко — в меж-
ах другої половини VII – IV ст. до н.е. Для ранніх
пам'яток більш характерні важкі і химерні, багато
прикрашені металевими і кістяними високохудож-
німи елементами зразки трінопоподібних меблів схід-
ного типу. З Придніпровських пам'яток V – IV ст. до
н.е. походять витончені табурети, переважно це раці-
ональні предмети меблів, зручні, міцні і в той же час
легкі, що доречно в умовах кочового побуту.

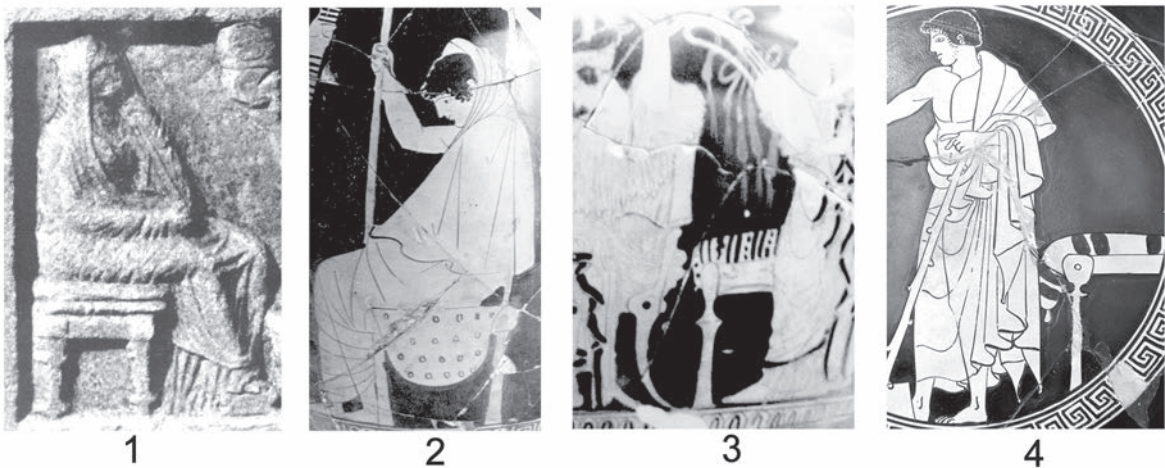

Рис. 23. Зображення додаткових аксесуарів для сидіння на предметах меблів: 1 — надгробна стела (Варна); 2–3 — червонофігурні судини (Музей образотворчих мистецтв ім. О.С. Пушкіна); 4 — краснофігурная фіала (Лувр)

Рис. 24. Карта знахідок табуретів в поховальних комплексах степової смуги Східної Європи: 1 — Лита Могила; 2 — Криворізький курган; 3 — Келермеса, курган 3 / III; 4 — Келермеські кургани; 5 — маєток Верхня Дар'івка, курган 2; 6 — уроч. Холодний Яр, курган 20; 7 — с. В. Знам'янка, курган 1884; 8 — с. В. Знам'янка, курган 13; 9 — Солоха; 10 — с. Зелене, курган 2; 11 — Вишнева Могила; 12 — уроч. Носакі, курган 14; 13 — Мелітопольський курган (номера на карті відповідають порядків)

Огляд пам'яток, що містять рештки меблів, і склад супутнього майна в них свідчать про те, що це були переважно усипальниці аристократів. У той же час наявність в їх похованнях багато декорованих тронів демонструє поширення в скіфському світі уявлень про героїзацію, божественність царя і сакральну роль цих артефактів (Бессонова 1990:33). Особливо це слушно по відношенню до пам'яток скіфської архайки. Високий статус похованих, крім обсягів споруд, підкреслює також наявність в їх супроводі: залежних осіб і супроводжуючих кінських поховань, гривні, казана, речей з цінних металів. Наведена вибірка свідчить, що предмети меблів супроводжували осіб царського роду, вищої аристократії, воєначальників і, можливо, воїнів, які особливо відзначилися.

Показово, що місця знахідок імпортованих меблів тягнуться до важливих древніх магістралей і ключових поселенських утворень, точок їх схрещень (рис. 24). Так табурет з Литої Могили належить комплексу, введеному до насипу доби бронзи біля Чорного Шляху, траса якого, використовувалася з давніх-давен. На закономірність розташування Литої Могили вказує її позиція між чорноліським городищем і кушем поселенських структур біля сіл Макіївка — Пастерське. Важливість цього місця підкреслює також ряд елітних скіфських курганів (Болтишка, Мартоноша, Защита), що знаходяться західніше по трасі Чорного Шляху. А за 80 км на північний захід від Литої Моги-

ли знаходиться згадуваний вище курган № 2 у маєтку Дар'івка. Ці два найбільш ранніх комплекси маркують ділянку Чорного шляху, яка проходила вододілом Гнилого Тікичу — верхів'їв Інгулу та Тясмину. Пам'ятки уздовж цього відтинку шляху наповнені архайчними імпортами. Швидше за все, ці артефакти потрапляли сюди як військові трофеї через Кавказ з Передньої Азії (Кисель 2003:62 – 66) та з Ольвії, як дарунки або ж внаслідок торгівельного обміну (Болтрик 2000).

Всі інші знахідки концентруються в Лівобережжі Нижнього Дніпра, на південний схід від Кам'янського городища. Елітні кургани, в яких знайдені сліди табуретів і лавочок, тягнуться до Боспорського відрізу Транскіфського шляху, що функціонував в V – III ст. до н.е. (Болтрик 1990). Їх розміщення поблизу Дніпра, а більш пізні глибше в степу, демонструють своєрідну горизонтальну стратиграфію, в якій обидва кургани біля Вел. Знам'янки (1884 р. і № 13) тримаються краю плато. Ці кургани близькі за поховальним обрядом (великі квадратні ями, обкладені і перекриті деревом). Вони репрезентують ближнє до Кам'янського городища коло поховальних пам'яток V ст. до н.е. За ними (далі в степ) відстоїть Солоха і ще на відстані в півдня шляху від неї — кургани біля с. Зелене та Вишнева Могила. Розташування курганів слугує своєрідною ілюстрацією мікроісторичних процесів, відображених в просторі. Меблі ж у цих комплексах, поряд з іншими речами міської цивіліза-

ції, відображали ті культурні імпульси з грецьких полісів, які схоплювала скіфська аристократія.

Бібліографія

- Алексеев А.Ю. 1992. Скифская хроника. Скифы в VII – IV вв. до н.э. Историко-археологический очерк, Санкт-Петербург.
- Алексеев А.Ю. 2003. Хронография Европейской Скифии VII – IV веков до н.э., Санкт-Петербург.
- Артамонов М.И. 1966. Сокровища скифских курганов в собрании Государственного Эрмитажа, Ленинград.
- Артамонов М.И. 1973. Сокровища саков. Аму-Дарьинский клад. Алтайские курганы. Минусинские бронзы. Сибирское золото, Москва.
- Балонев Ф.Р. 1992. Семантические корреляты изображений на келермесских «украшениях трона», в: В.М. Массон (ред.) Северная Евразия от древности до средневековья. Тезисы конференции к 90-летию со дня рождения М.П. Грязнова, Санкт-Петербург, 169 – 170.
- Бандуровский А.В., Буйнов Ю.В. 2000. Курганы скифского времени (северско-донецкий вариант), Киев.
- Бандуровский А.В., Буйнов Ю.В., Дегтярь А.К. 1998. Новые исследования курганов скифского времени в окрестностях города Люботина, в: Люботинское городище, Харьков, 143 – 182.
- Бандуровский А.В., Черненко Е.В. 1999. Ахеменидские вещи из Люботинского могильника, в: П.П. Толочко (ред.) Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья, Запорожье, 27 – 30.
- Батчаев В.М. 1985. Древности предскифского и скифского периодов, в: В.И. Марковин (ред.) Археологические исследования на новостройках Кабардино-Балкарии в 1972 – 1979 гг. II, Нальчик, 71 – 15.
- Бессонова С.С. 1990. Скифские погребальные комплексы как источник для реконструкции идеологических представлений, в: В.М. Зубарь, С.С. Бессонова (ред.) Обряды и верования древнего населения Украины, Киев, 17 – 40.
- Бидзиля В.И., Ляшко С.Н., Отрошенко В.В., Савовский И.П. 1975. Отчет о раскопках курганных могильников у сел Орянка, Златополь, Балки, Шмальки, г. Днепрорудный Запорожской обл. в 1974 г., Научный Архив ИА НАНУ, 1974/10, Киев.
- Бидзиля В.И., Болтрик Ю.В., Мозолевский Б.Н., Савовский И.П. 1977. Курганный могильник в уроч. Носаки, в: В.И. Бидзиля (ред.) Курганные могильники Рясные Могилы и Носаки, Киев, 61 – 159.
- Бобринский А.А. 1887. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы. I, Санкт-Петербург.
- Бобринский А.А. 1894. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы. II, Санкт-Петербург.
- Болтрик Ю.В. 1990. Сухопутные коммуникации Скифии (по материалам новостроечных исследований от Приазовья до Днепра), „Советская Археология” 4, 121 – 130.
- Болтрик Ю.В. 2000. Основной торговый путь Ольвии в Днепровское Лесостепное Левобережье, „Российская Археология” 1, 30 – 45.
- Болтрик Ю.В., Фялко Е.Е. 2013. Мебель из скифских погребальных комплексов, „Боспорские исследования” 28, Симферополь-Керчь, 159 – 210.
- Бондарь И.В. 1975. Древнее золото. Из собрания Музея исторических драгоценностей СССР, Москва.
- Галанина Л.К. 1991. Контакты скифов с ближневосточным миром по материалам Келермесских курганов, „Археологический Сборник Государственного Эрмитажа” 31, 15 – 29.
- Галанина Л.К. 1997. Келермесские курганы. Степные народы Евразии. I, Москва.
- Граков Б.Н. 1971. Скифы, Москва.
- Живкова Л. 1976. Казанлыкская гробница, Москва.
- Жушиховская И.С. 2010. История материальной культуры I, Владивосток.
- Иванчик А.И. 2001. Киммерийцы и скифы: культурно-исторические и хронологические проблемы археологии восточноевропейских степей и Кавказа пред- и раннескифского времени, Москва.
- Иессен А.А. 1947. Греческая колонизация Северного Причерноморья, Ленинград.
- Ильинская В.А. 1975. Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин (VII – VI вв. до н.э.), Киев.
- Ильинская В.А., Тереножкин А.И. 1983. Скифия VII – IV вв. до н.э., Киев.
- Кес Д. 1981. Стили мебели, Будапешт.
- Кисель В.А. 2003. Шедевры ювелиров Древнего Востока из скифских курганов, Санкт-Петербург.
- Книпович Т.Н. 1934. К вопросу о торговых сношениях греков с областью р. Танаиса в VII – V вв. до н.э., „Известия Государственной Академии Истории Материальной Культуры” 104, 90 – 110.
- Круц С.И., Шепель Е.А., Сегеда С.П., Потехина И.Д., Покас П.М., Назарова Т.А., Литвинова Л.В., Рудич Т.А. 1986. Каталог палеоантропологических коллекций Института археологии АН УССР, Научный архив ИА НАНУ. Плановая тема № 118, 2, Киев.
- Кубарев В.Д. 1991. Курганы Юстыда, Новосибирск.
- Максимова М.И. 1956. Ритон из Келермеса, „Советская Археология” 25, 215 – 235.
- Манцевич А.П. 1958. Головка быка из кургана VI в. до н.э. на р. Калитве, „Советская Археология” 27, 196 – 202.
- Манцевич А.П. 1987. Курган Солоха. Публикация одной коллекции, Ленинград.
- Маразов И. 1978. Ритоните в Древня Тракия, София.
- Миллер Г.Ф. 1764. Изъяснение о некоторых древностях, в могилах найденных, в: Ежемесячные сочинения и известия об ученых делах, декабрь, Санкт-Петербург.
- Минасян Р.С. 2010. Матрица — «формер», „Археологический Сборник” 38, 180 – 195.
- Монахов С.Ю. 1999. Греческие амфоры в Причерноморье. Комплексы керамической тары VII-II вв. до н.э., Саратов.
- Мурзин В. Ю. 1984. Скифская архайка Северного Причерноморья, Киев.
- Новиченкова Н.Г. 2015. Горный Крым II в. до н.э. – II в. н.э. по материалам раскопок святилища у перевала Гурзуфское седло, Симферополь.
- Отчеты Археологической Комиссии за 1891 г. 1893. Санкт-Петербург.
- Отрошенко В.В., Рассамкин Ю.Я. 1985. Раскопки скифского кургана у с. Великая Знаменка, в: АО 1984 года, 285 – 286.
- Отрошенко В.В., Рассамкин Ю.Я. и др. 1985. Отчет о раскопках Запорожской экспедиции в 1984 г., Научный архив ИА НАНУ, 1984/10, Киев.
- Павлов В.В., Ходжаш С.И. 1959. Художественное ремесло Древнего Египта, Москва.
- Пиотровский Б.Б. 1962. Искусство Урарту VIII-VII вв. до н.э., Ленинград.
- Пиотровский Б.Б. 1970. Кармир-Блур, Ленинград.
- Половцова С.А. 1914. Курган Солоха, Гермес, 6 – 8 (отдельный оттиск).
- Придик Е. 1911. Мельгуновский клад 1763 года, „Материалы по Археологии России” 31.
- Ростовцев М.И. 1914. Античная декоративная живопись на юге России, Санкт-Петербург.
- Самоквасов Д.Я. 1908. Могилы Русской земли. Описание археологических раскопок и собрания древностей, Москва.
- Сидорова Н.А., Тугушева О.В., Забелина В.С. 1985. Античная расписная керамика из собрания Государственного музея изобразительных искусств им. А.С. Пушкина, Москва.
- Скуднова В.М. 1988. Архаический некрополь Ольвии. Публикация одной коллекции, Ленинград.

- Смирнов Я.И.** 1909. *Восточное серебро*, Санкт-Петербург.
- Соболев Н.Н.** 2000. *Стили в мебели*, Москва.
- Сокольский Н.И.** 1971. *Деревообрабатывающее ремесло в античных государствах Северного Причерноморья. Материалы и Исследования по Археологии СССР*, 178, Москва.
- Степи Европейской части СССР в скифо-сарматское время.** 1989. в: *Археология СССР с древнейших времен до средневековья*, Москва.
- Тереножкин А.И., Мозолевский Б.Н.** 1988. *Мелитопольский курган*, Киев.
- Тункина И.В.** 2006. *Сокровища Литого кургана и академик Г.Ф. Миллер, „Вестник древней истории“* 3 (257), 135 – 155.
- Фіалко Е.Е.** 2011. *Античные элементы в погребальном обряде скифов (по материалам кургана 2 у с. Зеленое на Херсонщине)*, „XII Боспорские чтения. Боспор киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Взаимовлияние культур“, Керчь, 386 – 392.
- Фіалко Е.Е.** 2012. *Скифский курган с античными импортами у с. Зеленое, „Боспорские исследования“* 26, Керчь, 218 – 254.
- Фіалко О.Є.** 2010. *Скіфські військові поховання біля с. Зелене на Херсонщині, в: Актуальні проблеми археології. Тези Міжнародної наукової конференції на пошану І.С. Винокура, Кам'янець-Подільський*, 40 – 42.
- Черненко Е.В.** 2006. *Ближневосточные сосуды из Люботинских курганов на Харьковщине*, (w:) J. Chochorowski (red.) *Kimmerowie, Scytowie, Sarmaci. Księga poświęcona pamięci profesora Tadeusza Sulimirskiego*, Kraków, 93 – 99.
- Черненко Е.В., Бессонова С.С., Болтрик Ю.В., Полин С.В., Скорый С.А., Бокий Н.М., Гребенников Ю.С.** 1986. *Скифские погребальные памятники степей Северного Причерноморья*, Киев.
- Шрамко Б.А.** 1984. *Модель бычьей упряжки скифского времени*, (в:) А.И. Мелюкова, М.Г. Мошковой, В.Г. Петренко (ред.) *Древности Евразии в скифо-сарматское время*, Москва, 251 – 256.
- Aranovich A.M., Klimov O.V.** 2011. *Age peculiarities of tibial lengthening in patients with achondroplasia*, „Системная интеграция в здравоохранении“ 3 (13), 19 – 22.
- Barnett R.D.** 1975. *Assyrian Sculpture in the British Museum*, Toronto.
- Bothmer D.V.** 1972. *Greek Vase Painting: An Introduction*, „The Metropolitan Museum of Art. Bulletin“ 31, I, 1 – 68.
- Botta P.E., Flandin E.** 1849. *Monuments de Ninive*, Paris.
- Conteneau G.** 1931. *Manuel d'archéologie orientale*, Paris.
- Freyer-Schauenburg B.** 1966. *Elfenbeine aus dem samischen Heraion. Figürliches und Siegel*, Hamburg.
- Ghirshman R.** 1979. *Tombe princière de Ziwiyé et le début de l'art animalier scythe*, Paris.
- Jacopi G.** 1929. *Snvi nella necropoli di Jalisso 1924 – 1928*, „Clara Rhodos. Istituto storico-archeologico, Rodi“ 3, Bergamo.
- Kaesz Gyula.** 1979. *Ismerjük meg a bútorstílusokat. Gondolat kiado*, Budapest.
- Kellner H.-J.** 1991. *Grouping and Dating of Bronze Belts*, (w:) R. Merhav, O. Belli (red.) *Urartu. A Metalworking Center in the First Millennium B.C. E.*, Tell Aviv, 142 – 161.
- Koeppen A., Breuer C.** 1904. *Geschichte des Möbels. Eine Stil-lerbre für Bau- und Möbeltischler*, Berlin–New York.
- Kopcke G.** 1967. *Neue Holzfunde aus dem Heraion von Samos*, AM, 82.
- Layard A.H.** 1853 *Monuments of Nineveh*, London.
- Mark I.S.** 1984. *The Gods of the East Frieze of Parthenon*, „Hesperia“ 33, 289 – 342.
- Merhav R.** 1991. *Secular and Cultic Furniture*, (w:) R. Merhav, O. Belli (red.) *Urartu. A Metalworking Center in the First Millennium B.C. E.*, Tell Aviv, 244 – 271.
- Mertens J.R.** 1987. *The Metropolitan Museum of Art (New York). Greece and Rome*, New York.
- Minns E.** 1913. *Skythians and Greeks*, Cambridge.
- Moorey P.R.S.** 1974. *Ancient Persian Bronzes in the Adam Collection*, London.
- Ninou K.** 1979. *Treasures of ancient Macedonia. Catalogue of an exhibition held at the Archaeological Museum of Thessalonik*, Athens.
- Novičenkova N.G.** 1995. *Il santuario del passo di Gurzuf, monumento di epoca antica e Medievale nei Monti di Crimea*, (w:) M. Electa (red.) *Dal Mille al Mille. Tesori e popoli dal Mar Nero*, Milano, 122 – 135.
- Piotrovsky B., Galanina L., Grach N.** 1986. *Scythian Art*, Leningrad.
- Pharmakowsky B.** 1905. *Die Funde in Südrussland*, „Archäologischer Anzeiger“ 20, 58.
- Reeder E.D.** 1988. *Hellenistic Art in the Walters Art Gallery*, Baltimore–Mariland.
- Richter G.** 1926. *Ancient furniture: a History of Greek Etruscan and Roman Furniture*, Oxford.
- Richter G.** 1956. *Catalogue of Greek and Roman antiquities in the Dumbarton Oaks collection*, Cambridge.
- Schäfer H., Andrae W.** 1942. *Die Kunst des alten Orients*, Berlin.
- Svoboda B.** 1956. *Zur Geschichte des Rhytons*, (w:) B. Svoboda, D. Cončev (red.) *Neue Denkmäler Antiker Toreutik*, Praha, 9 – 113.
- Ventris M.** 1955. *Mycenaean furniture on the Pylos tablets*, „Eranos“ 53 (3 – 4), 109 – 207.
- Vlassova E.V.** 2001. *The Scythian Drinking — Horn*, (w:) J. Boardman, S.L. Solovyov, G.R. Tšetškhladze (red.) *North-ern Pontic Antiquities in the State Hermitage Museum*, Leiden–Boston– Köln, 71 – 111.

Юрій Вікторович Болтрик
кандидат історичних наук, завідувач відділу
Інститут археології НАН України
пр. Героїв Сталінграда 12
Київ 04210, Україна
boltryk@ukr.net

Yurii Boltryk
Candidate of Historical Sciences
Head of the Department, Institute of Archaeology,
National Academy of Sciences of Ukraine
Heroiv Stalingradu ave. 12
Kyiv 04210, Ukraine
boltryk@ukr.net

Олена Євгенівна Фіалко
кандидат історичних наук
старший науковий співробітник
Інститут археології НАН України
пр. Героїв Сталінграда 12
Київ 04210, Україна
ofialka@ukr.net

Olena Fialko
Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher,
Institute of Archaeology
National Academy of Sciences of Ukraine
Heroiv Stalingradu ave. 12, Kyiv 04210, Ukraine
ofialka@ukr.net